

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI**

NEVEVÎ'NİN EL-EZKAR İSİMLİ ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ŞERİFE ŞEYMA TAN

İSTANBUL, 2024

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

NEVEVÎ'NİN EL-EZKAR İSİMLİ ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ŞERİFE ŞEYMA TAN
(220111002)

Danışman
(Dr. Öğr. Üyesi Mesut Çakır)

İSTANBUL, 2024

09/07/2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans programı öğrencisi 220111002 numaralı Şerife Şeyma TAN'ın hazırladığı "Nevevî'nin el-Ezkar İsimli Eseri" konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 09/07/2024 Salı günü saat 14:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. (Danışman) Dr. Öğr. Üyesi Mesut Çakır	Kabul
2. Doç. Dr. Seyit Ali Güşen	Kabul
3. Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Özсарay	Kabul
4.	
5.	
6. (İkinci Danışman)*.....	

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Şerife Şeyma Tan

TEŞEKKÜR

İlim yolculuğunda örneğim, derin ilmine, samimiyetine ve tevazusuna her zaman hayranlık duyduğum, yoluma ışık tutan, hadis ilmini bana sevdiren ve hadisçilerin Rasûlullah'ın nefeslerine sahabi olduklarını bana öğreten, hiçbir zaman desteklerini benden esirgemeyen çok değerli hocam Dr. Öğretim Üyesi Mesut Çakır'a, hayata bakışımı derinden etkileyen ve İslami İlimlere yönelişimin vesilesi kıymetli Muhammed Emin Yıldırım hocama ve değerli jüri üyeleri hocalarıma şükranlarımı sunarım.

İlme iştiağımın en büyük müsebbiplerinden biri olan, çocukluğumdan beri ilmine, sabrına ve en önemlisi babalığına hayranlıkla baktığım canım babacığma müteşekkirim.

Eğitim hayatım boyunca maddi manevi hiçbir desteğini benden esirgemeyen, bizzat tez sürecimin her bir kısmını paylaştığım, derdimle dertlenen, mutluluğumla mutlu olan, sabrını ve sevgisini benden hiç eksik etmeyen, varlığıyla her daim mesrûr olduğum kıymetli anneciğime teşekkür ederim.

Şerife Şeyma Tan

NEVEVÎ'NİN EL-EZKAR İSİMLİ ESERİ

Şerife Şeyma Tan

ÖZET

Dua ve zikir konusunu ve bu konudaki hadis rivayetlerini inceleyen eserler geçmişten günümüze kadar farklı şekil ve isimlerle muhaddisler tarafından telif edilmişlerdir. Bu eserler hadis edebiyatında önemli bir konumda bulunmaktadır. İmam Nevevî'nin *el-Ezkâr* isimli eseri de bu literatürde yerini almış ve İslam dünyasında dua ve zikir konularında başvurulmuş en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmiştir. Nevevî'nin güvenilir bir kaynak olması gayretiyle ele almış olduğu bu eser, hadis ilmi sahasında yaygın bir otoriteye sahiptir. *El-Ezkâr*, müminlerin günlük ibadet hayatına rehberlik edecek şekilde düzenlenmiş hadis rivayetlerini içerisinde bulunduran kapsamlı bir dua ve zikir kitabıdır. Yalnızca rivayetlerden oluşmayan bu eser Nevevî'nin değerlendirmelerini, dilbilimsel ifadelerini ve fikhî yaklaşımlarını da ihtiva etmektedir.

Bu çalışma, dua ve zikir kavramları ışığında bu literatüre genel bir bakış ile, bu kavramların İslam dünyasındaki ve hadis literatüründeki yerini, dua ve zikir rivayetlerindeki sıhhat kriterlerini gözlemlemektedir. Nevevî'nin hayatı, şahsiyeti ve eserlerini inceleme, dua ve zikir literatürü çerçevesinde bu literatürün bir parçası olan Nevevî'nin meşhur eseri *el-Ezkâr*'ı ve eserin tanıtımını ele almayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, eserin bazı nüsha ve baskıları, yapısı, içeriği, eserin tasnifinde yararlanılan kaynaklar ve Nevevî'nin eserdeki yöntemi incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Nevevî, el-Ezkâr, Dua, Zikir, Hadis

NAWAWI’S WORK NAMED AL-AZKAR

Şerife Şeyma Tan

ABSTRACT

Works examining the subject of prayer and dhikr and hadith narrations on this subject it has been written down by hadith scholars in different forms and names from past to present have been made. These works have an important position in hadith literature. Nawawi’s work named al-Azkar also took its place in this literature and became a source of prayer in the Islamic world. It has been accepted as one of the most important sources on the subjects of prayer and dhikr. This work, which was handled by Nawawi with the effort of being a reliable source, is a study on the science of hadith. He has widespread authority in his field. Al-Azkar, for the daily prayer life of believers a comprehensive book containing hadith narrations arranged to provide guidance. It is a book of prayer and dhikr. This work, which does not consist only of narrations, is Nawawi’s it also includes evaluations, linguistic expressions and jurisprudence approaches.

This study, with an overview of this literature in the light of the concepts of prayer and dhikr, observes the place of these concepts in the Islamic world and hadith literature, and the authenticity criteria in prayer and dhikr narrations. It aims to examine Nawawi’s life, personality and works, and to discuss Nawawi’s famous work al-Azkar, which is a part of this literature, with in the framework of prayer and dhikr literature, and the presentation of the work. For this purpose, some copies and editions of the work, its structure, content, sources used in the classification of the work and Nawawi’s method in the work were examined.

Key words: Nawawi, al-Azkar, Prayer, Dhikr, Hadith

ÖNSÖZ

Rabbime sonsuz hamd ve senâ, Rasûlüne salât ve selâm olsun.

İslam'ın temel kaynaklarından biri olan hadislerden, dua ve zikir içerikli hadislerin toplandığı *el-Ezkâr* isimli eser birçok temel hadis kaynağından istifade edilerek yazılmıştır. Aynı zamanda bugün elimizde bulunan küçük dua mecmualarından hacimli dua eserlerine kadar birçok eser bu kitaptan yararlanılarak elde edilmiştir.

Çalışma; giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın konusu ve amacı, kullanılan yöntem ve tezin yazım aşamasında istifade edilen kaynaklara işaret edilmiştir.

Tezin birinci bölümünde, dua ve zikir konularına dair kavramlar, Kur'ân ve sünnette dua, dua ve zikir edebiyatının tarihsel gelişimi, İslam ilim geleneğinde dua ve zikir kitaplarının yeri, dua ve zikir literatürü, hadis eserlerinde dua ve zikir gibi konular incelenmiştir. Ayrıca dua ve zikir edebiyatında bulunan duaların ve zikirlerin çeşitleri ile dua ve zikir edebiyatının İslam inancına etkisi ve manevi boyutta işlevleri de ele alınmıştır.

İkinci bölümde, İmam Nevevî'nin hayatı ve ilmi kişiliği hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde, Nevevî'nin yaşadığı dönem, ailesi, doğumu, çocukluğu, ilim tahsili, hocaları, tedris hayatı, talebeleri, şahsiyeti, idarecilerle olan ilişkisi ve vefatı detaylandırılmıştır. Ayrıca, Nevevî'nin Kur'an, hadis, fıkıh, dil ve diğer alanlardaki eserleri tanıtılmıştır.

Üçüncü bölümde, *el-Ezkâr*'ın genel özellikleri ele alınmıştır. Bu bölümde, eserin ismi, müellife nispeti, nüsha ve baskıları, üzerine yapılan çalışmalar, şerhler, ihtisarlar, tercümeler ve mukaddime kısmı incelenmiştir. Ayrıca, *el-Ezkâr*'ın bölümleri, İmam Nevevî'nin *el-Ezkâr*'daki yöntemi, *Ezkâr*'daki hadislerin sıhhat durumu, dua ve zikirlerde zayıf hadis kullanılması ve İslam alimlerinin bu konudaki görüşleri ile *el-Ezkâr*'ın kaynakları analiz edilmiştir.

Haziran, 2024

Şerife Şeyma Tan

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. DUA VE ZİKİR.....	5
1.1. DUA VE ZİKİR	5
1.1.1. Dua ve Zikir İle İlgili Kavramların İncelenmesi	5
1.1.1.1. Dua	5
1.1.1.1. Zikir	6
1.1.1.2. Tesbih.....	7
1.1.1.3. Evrâd.....	7
1.1.1.4. Hizb	8
1.1.1.5. Amelü'l-Yevm Ve'l-Leyle	8
1.1.2. Kur'ân ve Sünnette Dua.....	9
1.1.3. Dua ve Zikir Edebiyatının Tarihsel Gelişimi	12
1.1.3.1. İslam İlim Geleneğinde Dua ve Zikir Kitaplarının Yeri.....	12
1.1.3.2. Dua ve Zikir Literatürü	12
1.1.3.3. Hadis Eserlerinde Dua ve Zikir.....	18
1.1.4. Dua ve Zikir Edebiyatında Bulunan Duaların ve Zikirlerin Çeşitleri	20
1.1.5. Dua ve Zikir Edebiyatının İslam İnancının Derinliklerine Etkisi ve Manevi Boyutta İşlevleri	22
İKİNCİ BÖLÜM	26
2. İMAM NEVEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	26
2.1. NEVEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM.....	26
2.2. NEVEVÎ'NİN HAYATI	29
2.2.1. Adı, Nesebi ve Ailesi	29
2.2.2. Doğumu ve Çocukluğu	30
2.2.3. İlim Tahsili ve Hocaları.....	31
2.2.4. Tedris Hayatı ve Talebeleri.....	38
2.2.5. Şahsiyeti ve İlmi Kişiliği.....	39
2.2.6. İdarecilerle Olan İlişkisi.....	43

2.2.7. Vefatı	44
2.3. NEVEVÎ'NİN ESERLERİ	45
2.3.1. Kur'an İle İlgili Eserleri	46
2.3.1.1. et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân	46
2.3.1.2. Gaysü'n-nef' fî'l-kırâati's-seb'	46
2.3.2. Hadis ve Hadis Usulü İle İlgili Eserleri	46
2.3.2.1. İrşâdü tullâbi'l-hakaik	46
2.3.2.2. et-Takrîb ve't-teysîr	47
2.3.2.3. el-Erbaûn en-Neveviyye	47
2.3.2.4. Riyâzü's-sâlihîn	47
2.3.2.5. Minhâcü'l-muhaddisîn: Şerhu'n-Nevevî ale'l-Müslim	48
2.3.2.6. Şerhu Sahîhi'l-Buhârî	49
2.3.2.7. et-Telhîs şerhu'l-Câmii's-sahîh li'l-Buhârî	49
2.3.2.8. el-Îcâz fî şerhi Süneni Ebî Dâvûd	49
2.3.2.9. el-Hulâsa fî ehâdîsi'l-ahkâm	50
2.3.2.10. el-Ezkâr	50
2.3.2.11. el-İmlâ	50
2.3.3. Fıkıh ve Fıkıh Usulü İle İlgili Eserleri	51
2.3.3.1. Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn	51
2.3.3.2. Minhâcü't-tâlibîn	51
2.3.3.3. el-Mecmû: Şerhu'l-Mühezzeb	52
2.3.3.4. Tashîhu't-Tenbîh	52
2.3.3.5. et-Tenkîh fî şerhi'l-Vasît	52
2.3.3.6. el-Usûl ve'd-davâbit	53
2.3.3.7. el-Îzâh (fî menâsiki'l-hac)	53
2.3.3.8. Fetâva'l-İmâm en-Nevevî	53
2.3.3.9. et-Tahkik	54
2.3.3.10. Mes'eletü'l-ganîme	54
2.3.3.11. Mensekü'n-nisâ'	54
2.3.3.12. Dekaiku'l-Minhâc	54
2.3.3.13. Âdâbü'l-istiska	55
2.3.3.14. Mühimmâtü'l-ahkâm	55
2.3.3.15. Âdâbü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müstefî	55
2.3.4. Dil İle İlgili Eserleri	55
2.3.4.1. Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugat	55
2.3.4.2. Tahrîru elfâzi't-Tenbîh	55
2.3.4.3. el-İşârât ilâ beyâni'l-esmâ'i'l-mübhemât	56
2.3.5. Diğer Eserleri	56
2.3.5.1. Tabakatü'l-fukahâi's-Şâfiyye	56
2.3.5.2. Bustânü'l-ârifîn	56
2.3.5.3. Hizbü ed'îye	57

2.3.5.4. et-Terhîs fî'l-ikrâm bi'l-kıyâm	57
2.3.5.5. Ruûsü'l-mesâil ve tuhfetü tullâbi'l-fezâil	57
2.3.5.6. Muhtasaru Üsdi'l-gabe.....	58
2.3.5.7. Menâkıbü's-Şâfiî.....	58
2.3.5.8. es-Sîretü'n-nebeviyye	58
2.3.5.9. Makasidü'l İmâm en-Nevevî.....	58
2.3.5.10. Ecvibe.....	58
2.4. NEVEVÎ VE ESERLERİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	59
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	62
3. EL-EZKÂR.....	62
3.1. EL-EZKÂR'IN GENEL ÖZELLİKLERİ	62
3.1.1. İsmi ve Müellife Nispeti.....	62
3.1.2. Nüsha ve Baskıları	64
3.1.2.1. Nüshaları	64
3.1.2.1.1. Amerika Michigan Üniversitesi Nüshası	64
3.1.2.1.2. Arif Hikmet Kütüphanesi Nüshası.....	64
3.1.2.1.3. Chester Beatty Kütüphanesi 3049 Numaralı Nüsha.....	64
3.1.2.1.4. Chester Beatty Kütüphanesi 4962 Numaralı Nüsha.....	65
3.1.2.1.5. Dâru'l Kütübi'l-Vataniyye Nüshası	65
3.1.2.1.6. İbn Ömer el-Habeşî Nüshası.....	65
3.1.2.1.7. Mahmudiye Kütüphanesi 98 Numaralı Nüsha	65
3.1.2.1.8. Mahmudiye Kütüphanesi Nüshası	65
3.1.2.1.9. Zâhiriyye Kütüphanesi 1224 Numaralı Nüsha	66
3.1.2.1.10. Zâhiriyye Kütüphanesi 7017 numaralı Nüsha	66
3.1.2.2. Baskıları.....	66
3.1.2.2.1. Daru'l Minhâc Baskısı.....	66
3.1.2.2.2. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî Baskısı.....	68
3.1.2.2.3. Âmir b. Ali Yasin Baskısı.....	70
3.1.2.2.4. Yusuf Ali Büdeyvî Baskısı.....	72
3.1.2.2.5. Mazin Abdullah, Kasım el-Halebiyye, Mehmet Özdemir Baskısı	73
3.1.3. Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	74
3.1.3.1. Şerh, Haşiye ve Ta'lik Çalışmaları.....	75
3.1.3.2. İhtisar Çalışmaları.....	76
3.1.3.1. Tercüme Çalışmaları	77
3.1.4. Mukaddimesi.....	79
3.1.5. Bölümleri	81
3.1.5.1. Günlük Dualar ve Zikirler	82
3.1.5.2. Namaz	83
3.1.5.3. Kur'ân-ı Kerîm Okuma	83
3.1.5.4. Allah'a Hamd	84
3.1.5.5. Rasûlullah'a Salâtü Selâm Getirme	84

3.1.5.6. Başa Gelen Bazı Durumlar Sebebiyle Okunacak Zikirler ve Dualar	84
3.1.5.7. Hastalık, Ölüm ve Onlarla İlgili Hallere Dair Zikirler	84
3.1.5.8. Belli Namazlarda Okunacak Zikirler	85
3.1.5.9. Zekatla İlgili Zikirler	86
3.1.5.10. Oruçla İlgili Zikirler	86
3.1.5.11. Hacda Okunacak Zikirler	86
3.1.5.12. Cihad Zikirleri	86
3.1.5.13. Yolcunun Yapacağı Zikirler	87
3.1.5.14. Yeme ve İçme Zikirleri	87
3.1.5.15. Selam Vermek, Bir Eve Girmek İçin İzin İstemek, Aksırana Dua Etmek ve Bunlarla İlgili Konular	88
3.1.5.16. Nikah Zikirleri ve Bununla İlgili Meseleler	89
3.1.5.17. İsimler	89
3.1.5.18. Çeşitli Zikirler ve Dualar	89
3.1.5.19. Dili Koruma	91
3.1.5.20. Önemli ve Özlü Dualar ve Zikirler	92
3.1.5.21. İstiğfar	92
3.1.6. İmam Nevevî'nin el-Ezkâr'da Kullandığı Yöntemler	92
3.1.7. Ezkâr'daki Hadislerin Sıhhat Durumu	94
3.1.8. Dua ve Zikirlerde Zayıf Hadis Kullanılması ve İslam Alimlerinin Bu Konudaki Görüşleri	96
3.1.9. Nevevî'nin el-Ezkâr'da Zayıf Hadis Kullanımı	98
3.2. EZKÂR'IN KAYNAKLARI	98
3.2.1.1.1. Sahîh-i Buhârî	99
3.2.1.1.2. Sahîh-i Müslim	99
3.2.1.1.3. Sünen-i Ebû Davud	100
3.2.1.1.4. Sünen-i Tirmizî	101
3.2.1.1.5. Sünen-i Nesâî	102
3.2.1.1.6. Sünen-i İbn Mâce	102
3.2.1.1.7. Sahîhu İbn Hibbân	102
3.2.1.1.8. Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî	103
3.2.1.1.9. el-Üm	103
3.2.1.1.10. et-Târîhu'l-Kebîr	104
3.2.1.1.11. Hilyetü'l-Evliyâ	104
3.2.1.1.12. Müsnedü'l-İmam Ahmed	104
3.2.1.1.13. Sahîhu İbn Huzeyme	105
3.2.1.1.14. Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle li'n-Nesâî	105
3.2.1.1.15. Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle	105
3.2.1.1.16. eş-Şemâilü'n-Nebeviyye	106
3.2.1.1.17. el-Muvatta	106

3.2.1.1.18. Kitâbü'd-Duâ	107
3.2.1.1.19. Sünen-i Dârekutnî.....	107
3.2.1.1.20. el-Müstedrek	107
3.2.1.1.21. Sünen-i Dârimî	108
3.2.1.1.22. es-Sünenü'l-Kübrâ.....	108
3.2.1.1.23. Delâilü'n-Nübüvve.....	108
3.2.1.1.24. el-Müsnedü'l-muhrec alâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc	108
3.2.1.1.25. Kitâbü'l-Erbaîn.....	109
SONUÇ.....	110
KAYNAKÇA	112

KISALTMALAR

b.	İbn (oğlu)
bk.	Bakınız
çev.	Çeviren
ed.	Editör
Erişim	Erişim Tarihi
Hız.	Hazreti
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
nşr.	Neşreden
öl.	Ölüm Tarihi
vd.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Hadis edebiyatında dua ve zikir içerikli eserler, erken dönemlerden itibaren telif edilmeye başlanmıştır. Bu eserler, hadis külliyatı içerisinde önemli bir yer tutmuş ve zamanla bu tür eserlerin tasnifi çoğalmıştır. Bu gelenek içerisinde yer alan dua ve zikir içerikli eserler, Allah Rasûlü'nün sözleri ve uygulamaları doğrultusunda Müslümanlara dua ve zikir adabını öğretmek ve bu alanda rehberlik etmek gayesiyle telif edilmişlerdir. Bu amaç doğrultusunda kaleme alınan eserlerden biri de İmam Nevevî'nin yazmış olduğu *el-Ezkâr* isimli eserdir. Bu eser, günlük hayatta karşılaşılan birçok durum için me'sur dua ve zikirler içermektedir.

Bu çalışmanın konusu, İmam Nevevî'nin kaleme almış olduğu *el-Ezkâr* adlı eserin incelenmesidir. *El-Ezkâr*, İslam dünyasında dua ve zikir konularında önemli bir kaynak kabul edilmektedir. Bu eserin önemi, çoğu güvenilir olan hadislerden derlenmiş dua ve zikirleri içerisinde bulundurması ve İslam inancının günlük pratiklerine rehberlik etmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda kapsamlı içeriği ve kolay anlaşılabilir üslubu da eserin İslam dünyasında iltifata mazhar olmasının sebeplerindendir.

Araştırmanın amacı, *el-Ezkâr*'ın yapısını, içeriğini, metodolojisini, kaynaklarını ve üzerine yapılan çalışmaları ele alarak bu eserin detaylı bir tanıtımını yapmaktır. Bu nedenle, *el-Ezkâr*'ın incelenmesi, İslam dua ve zikir geleneğinin daha iyi anlaşılmasına ve bu geleneğin Müslümanların hayatındaki önemini kavramaya yardımcı olacaktır. Bu çalışma, *el-Ezkâr*'ın İslami ilimler ve hadis ilmi içindeki konumunu ve Müslümanlar için taşıması gereken değeri ortaya koymayı hedeflemektedir.

Peygamber duaları henüz var olmayan birçok hastalıktan korunma kaleleri ve kalkanları olmakla beraber samimi bir dua da bu hastalıkların tedavisi için en faydalı ilaçtır. Böyle bir dua kulun kalbinin Cenâb-ı Allah'ın huzuruna ulaşmasını sağlar ki bu ibadetlerin en yücesidir. Dua, kişinin Rabbinin rızasını kazanmasına, hastalığının şifasını bulmasına ve tevekkülünün güçlenmesine katkı sağlar. Zira ilim ehli de

duanın bela ve musibetlerin düşmanı olduğunu, kulu bunlara karşı koruyup savunduğunu, bunların gelmesini engelleyip onu kaldırdığını eğer gelmişse onu azalttığını söylemişlerdir.¹

Bu çalışma da bu amaç doğrultusunda dua ve zikir içerikli rivayetlerin, bu rivayetleri içeren eserlerin ve bu eserlerden biri olan *el-Ezkâr*'ın önemini vurgulamak için ele alınmıştır. Çalışma, İslam dünyasında dua ve zikir pratiğinin anlaşılmasına katkı sağlamayı ve *el-Ezkâr*'ın İslam literatüründeki yerini belirginleştirmeyi hedeflemektedir.

II. ARAŞTIRMADA İZLENEN METOT

Araştırmanın başlangıcında, genel bir literatür taraması yapılmış, bu amaç doğrultusunda dua ve zikir literatürü taranmış, *el-Ezkâr* hakkında yapılan önceki çalışmalar ve ilgili kaynaklar incelenmiştir. Bu kapsamda, İslam dünyasında dua ve zikir konusundaki temel eserler ve bu eserler üzerine yapılan akademik çalışmalar gözden geçirilmiştir. *Ezkâr*'ın çeşitli baskıları, bu baskıların mukaddime ve hatime kısımları, eserin muhakkiklerinin ifadeleri incelenmiştir.

Üç bölümden müteşekkil olan çalışmanın birinci bölümünde; dua ve zikir kavramları, Kur'ân ve sünnette dua, dua ve zikir edebiyatının tarihsel gelişimi, İslam ilim geleneğinde dua ve zikir kitaplarının yeri, dua ve zikir literatürü, hadis eserlerinde dua ve zikir, dua ve zikir çeşitleri, dua ve zikir edebiyatının İslam inancına etkisi ve manevi boyutta işlevleri gibi konular ele alınmıştır.

İkinci bölümde; tarihsel ve biyografik bir inceleme yapılarak İmam Nevevî'nin hayatı, şahsiyeti, ilmi kişiliği, idarecilerle olan ilişkisi, vefatı ve yaşadığı dönemin sosyal ve kültürel yapısı incelenmiştir. Bu aşamada, Nevevî'nin ilim yolculuğu, hocaları, talebeleri ve İslam dünyasına bıraktığı bir miras niteliğinde olan eserleri üzerinde durulmuştur. Son olarak Nevevî ve onun eserleri üzerine yapılan çalışmalar zikredilmiştir.

Üçüncü bölümde; *el-Ezkâr*'ın ismi, müellife nispeti, nüsha ve baskıları, eserin üzerine yapılan şerh, haşiye, ta'lik ve tercüme çalışmaları, eserin mukaddimesi,

¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi (Beyrut: Dâru'l Minhâc, 1432), 10.

bölümleri, Nevevî'nin *el-Ezkâr*'da kullandığı yöntemler ve eserinde zayıf hadis kullanımı, *Ezkâr*'daki hadislerin sıhhat durumu, dua ve zikirlerde zayıf hadis kullanımı ve alimlerin bu konudaki görüşleri, *el-Ezkâr*'ın kaynakları konuları analiz edilmiştir.

Çalışma içerisinde eser, yer ve özel isimlerin yazımında olabildiğince Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin yazım kriterleri benimsenmiştir. Metin içerisinde kullanılması gereken Arapça kelimeler, Arapça yazı tipi yerine latinize edilerek verilmiştir.

III. KAYNAKLAR

Araştırmada kullanılan kaynaklar, *el-Ezkâr*'ın incelenmesi ve İmam Nevevî'nin ilmi kişiliğinin anlaşılması için bir literatür taraması sonucunda belirlenmiştir. Kullanılan kaynaklar şu şekilde sınıflandırılabilir:

Çalışmanın ilk bölümündeki dua ve zikir kavramlarının açıklanması için Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Mütercim Âsım Efendi'nin *el-Okyânûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kamûsi'l-muhît* eserleri kaynak olarak kullanılmıştır. Eserdeki ayet-i kerîmelerin meali Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'an Yolu Meali*'nden alınmıştır. Dua ve zikir ile ilgili hadis rivayetlerinde Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine, Tirmizî'nin *el-Câmiu'l-kebir*'ine başvurulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde biyografik bir kısım olması sebebiyle başvurulmuş temel kaynaklar; Alâeddin İbnü'l-Attâr'ın *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-imâm Muhyiddîn* isimli eseri, Şemseddin es-Sehâvi'nin *Menhelü'l-azbû'r-ravî fî tercemeti kutbi'l-evliyâ'i'l-kirâm şeyhi meşâyihü'l-İslâm Muhyiddîn b. Zekerîyyâ en-Nevevî* isimli çalışması, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî'nin *el-Minhâcü's-sevî* isimli eseri, Abdülganî ed-Dakr'ın *el-İmâm en-Nevevî* isimli çalışması, Ahmed Abdulaziz Kasım el-Haddad'ın *el-İmâm en-Nevevî ve Eseruhu fî'l-Hadis ve Ulumihi* isimli eseri olmuştur. Yine bu bölümde, "Nevevî'nin Eserleri" kısmındaki eserler, hadis eserleri başta olmak üzere incelenmeye gayret edilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümündeki amaç *el-Ezkâr*'ı incelemek olduğu için bu amaç doğrultusunda çalışmanın da asıl kaynağı olan *el-Ezkâr*'ın beş ayrı baskısından Dâru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi tarafından tahkik edilmiş olan *el-*

Ezkâr baskısı, Ebu Üsame Selim b. Ayd el-Hilâlî'nin muhakkikliğini yaptığı baskı, Âmir b. Ali Yasin'in tahkik etmiş olduğu baskı, Yusuf Ali Büdeyvî tahkikli baskı ve Mazin Abdullah, Mehmet Özdemir ve Kasım el-Halebiyye'nin ortak olarak düzenlemiş olduğu baskı incelenmiştir.

Bu kaynaklar, *el-Ezkâr*'ın detaylı bir şekilde incelenmesi ve araştırmanın amaçlarına ulaşılması için titizlikle seçilmiş ve kullanılmıştır. Araştırmanın bilimsel niteliğini ve doğruluğunu sağlamak amacıyla güvenilir ve akademik kaynaklardan faydalanılmıştır. Yukarıda bahsedilen kaynaklar çalışmada kullanılan temel kaynaklardır. Ayrıntılı kaynaklara kaynakça kısmında yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DUA VE ZİKİR

Bir eserin literatürdeki yerini belirlemek ilimler açısından önemlidir. *El-Ezkâr* isimli eser hadis literatüründe önemli bir yere sahiptir. Tezin bu bölümünde, *el-Ezkâr*'ı incelemeden önce dua ve zikir kavramları çerçevesinde bu literatüre göz gezdirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Hz. Peygamber'in dua ve zikirlerini içeren hadis kitaplarının tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Yine bu bağlamda öncelikle “ezkâr” ile ilgili kavramlar açıklanmış, önemli dua ve zikir eserlerinin telif sebepleri zikredilmiş ve bu eserler tarihi kronolojiye göre sıralanmıştır. Dua ve zikir kitaplarının içeriğinin analizi yapılmış ve son olarak dua ve zikirlerde zayıf hadis kullanımı ve İslam alimlerinin bu konudaki görüşlerine yer verilmiştir.

Hadis literatüründe dua içerikli hadislerin bulunması, Müslümanların dua pratiği üzerine derinlemesine düşünmelerini ve uygulamalarını kolaylaştırır. Hadisler dua etme sürecinde nasıl bir yaklaşım benimsenmesi gerektiğine dair rehberlik sağlar. Ayrıca hadislerin içerdiği dualar, Müslümanların günlük hayatlarında kullandıkları duaların kaynağını oluşturur. Hadis ilminde dua literatürü, Müslümanların dua pratiğini yönlendiren önemli bir kaynaktır.

1.1. DUA VE ZİKİR

1.1.1. Dua ve Zikir İle İlgili Kavramların İncelenmesi

1.1.1.1. Dua

Dua kelimesi sözlükte “seslenmek, çağırmak, talep etmek, yardım istemek” manalarında mastar olarak kullanıldığı gibi “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya yapılan talep ve niyaz” anlamında isim olarak da kullanılır. İstilahî olarak ise dua;

“Kulun Allah’ın yüceliği karşısında aczini kabul etmesi, sevgi ve saygı dolu duygularla lütuf ve yardımını dilemesi” anlamına gelir.²

Duanın temel amacı kulun kendi durumunu Allah’a arz etmesi, ona yönelerek yakarıшта bulunmasıdır, dolayısıyla dua kul ile Allah arasında bir iletişim aracıdır. Duanın Allah ile kul arasında bir rabıta olduğu da zikredilmiştir.³

Dua bazı İslam alimlerine göre zikirle eş anlamlı sayılmış öyle ki ezkâr ve ed’iye kavramlarının aynı yerlerde kullanılması da bunun bir sonucu olmuştur. Dua kavramı oldukça genel bir kavram olmasıyla zikir, hamd, senâ, şükür, tesbih, tevbe, istiğfar ve istiâze kavramlarının hepsini içinde barındırır.⁴ Duanın iki şeklinden birini tazim ve zikir diğerini ise bir istekte bulunmak şeklinde değerlendirmek mümkündür. Hz. Peygamber duanın yüceliğini “Dua ibadetin özüdür.” buyurarak ifade etmiştir.⁵

1.1.1.1. Zikir

Zikir sözlükte “bir şeyi hatırlamak, anmak” anlamında kullanılan, çoğulu “ezkâr, zükûr” olan bir kelimedir.⁶ Istılahi olarak ise birçok anlamı olmakla beraber genel ve bilinen haliyle; “Allah’ı unutmamak, Allah’ı anmak, gaflet halinde olmamak” gibi anlamlara gelir.⁷

Zikir, Müslümanlar için ibadetin önemli bir parçası olarak kabul edilir ve manevi bağlamda ruhsal derinliği arttıran bir eylemdir. Bu yolla kişi Allah’a yakınlığını artırır ve gafletten uzaklaşarak ruhsal bir uyanıklık elde eder. İbadetlerin sıhhati için belli bazı şartlar bulunurken, zikir için özel şartlar belirlenmemiştir. Zikir dil, kalp veya her ikisi bir arada kullanılarak gerçekleştirilebilir.⁸

Zikir Allah’ı dille hamd, tekbir ve tesbih eylemleriyle övme biçiminde olabileceği gibi, Allah’ın vermiş olduğu nimetlere şükretme eyleminin bir sonucu

² Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 257-259; Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1426), 282.

³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, nşr. Asım Cüneyt Köksal, Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 744-746.

⁴ Selahattin Parlador, “Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 27 Nisan 2024).

⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr*, nşr. Şuayb Arnaûd (Beyrut: Dâru’r-Risaleti’l-Alemiyye, 1430), "Daavât", 2 (No. 3667).

⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 104.

⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 393.

⁸ Ebü’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, nşr. Safvan Adnan Dâvûdî (Dimaşk: Darul Kalem, 1416), 328.

olarak tefekkür etme biçiminde veya namaz kılma, dua ve istiğfarda bulunma eylemleriyle kulluğun gereklerini yerine getirme biçiminde de olabilir.⁹

Allah'ı zikretmek meselesi birçok ayette Cenâb-ı Allah tarafından vurgulanmıştır. Âl-i İmrân suresi 191. ayette de belirtildiği üzere Allah'ı zikretmek, ayakta, otururken ve yatarken yapılabilir.

Tasavvuf kültüründe de yaygın olan hatta bu kültürün temel taşı olan zikir, sadece sözlerle yapılan bir eylem değil, aynı zamanda içsel bir süreçtir ve Allah'ın birliğini ve kudretini anlamayı, hissetmeyi ve deneyimlemeyi içerir.

1.1.1.2. Tesbih

Arapça bir kelime olan tesbih kelimesi sözlükte “suda hızla yüzüp mesafe almak” anlamına gelen ‘sebh’ kökünden türemiştir.¹⁰ İstilahî olarak ise “Hakk'ı takdis ve tenzih etmek, onun her türlü kusurdan arınmış olduğunu dile getirmek” anlamına gelir.¹¹

Cenâb-ı Hak ayetlerde, alemdeki her şeyin Allah'ı tesbih ettiğini buyurmuştur. “Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır.”¹² Tesbih kavramı hadislerde de yine istiğfar, tekbir, tehlîl kavramlarıyla beraber sıkça geçer. Hz. Peygamber, hadislerinde parmaklarla tesbih çekmeyi yani tesbih ifadelerini kullanmayı müminlere tavsiye etmiştir.¹³

1.1.1.3. Evrâd

Vird kelimesinin çoğulu olan evrâd sözlük anlamı olarak “suya varmak, gelmek, akan su” gibi anlamlara gelir.¹⁴ İstilahî olarak ise “günlük dualar, sistemli bir şekilde belirli vakitlerde okumak üzere ayet, hadis ve İslam büyüklerinin sözlerinden derlenmiş dualar” anlamına gelir.¹⁵

⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), II, 302.

¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, 392, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2, 328.

¹¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 354.

¹² *Kur'an Yolu* (Erişim 27 Nisan 2024), İsrâ, 17/44.

¹³ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, 6, 179.

¹⁴ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânüsü'l-basît fî tercemeti'l-Kamûsi'l-muhît*, nşr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2003), II, 1631.

¹⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 381-382.

Allah’a yakınlaşma gayesiyle yapılan bu ibadet, zikir ve dualar, sayı ve vakit bakımından farklılıklar gösterebilmektedir.¹⁶ Daha sonraları muhaddislerden ziyade tasavvuf geleneğinde daha çok kullanılan bir kavram haline gelen virdler kitaplaştırılmış ancak Nevevî’nin (öl. 676/1277) *el-Ezkâr*’ı da bir evrâd kitabı sayılmış, gün geçtikçe evrâd ve dua kitapları artmış ve bu eserlerin neşri yaygınlaşmıştır.¹⁷

1.1.1.4. Hizb

Sözlük anlamı olarak “bölüm, parça, silah” gibi anlamları ifade eden hizb kelimesi ıstılahi olarak; “maddi ve manevi bazı amaçların gerçekleşmesi için düzenlenmiş, sufiler ve herhangi bir tarikata mensup olan veya olmayan dindar kişilerin okumuş olduğu dualar” için kullanılan bir terimdir.¹⁸

Vird, hizbten daha genel bir anlam taşımakla beraber hizb, belli amaçlar doğrultusunda amaca ulaşmaya kadar okunur fakat vird, bir kişinin bazı sure ve ayetleri okumayı veya bazı ibadetleri, mesela belli rekatlarda namaz kılma ibadetini kendine vird olarak edinmesiyle oluşur.¹⁹

1.1.1.5. Amelü’l-Yevm Ve’l-Leyle

Peygamber Efendimiz’in günün sabahından başlayarak akşamına kadar farklı vakitlerde yaptığı dua ve zikirler hadisçiler ve ilim ehli tarafından zamanla “amelü’l-yevm ve’l-leyle” denilen bir kitap türü olarak ortaya çıkarılmıştır. Müslümanların en güzel örnek olan Rasûlullah’ın bir gününün nasıl geçtiği hakkındaki merakından ortaya çıkan bu tür, Hz. Peygamber’in bir gününün dua ve zikirle dolu olması sebebiyle Müslümanlar tarafından bunları bilmeye ve öğrenmeye ihtiyaç duyma haliyle sonuçlanmıştır. Bu sebeple amelü’l-yevm ve’l-leyle türünde birçok eser tasnif edilmiş bazıları bu isimle isimlendirilmiştir. Nevevî’nin *el-Ezkâr* isimli eseri de aynı amaç doğrultusunda yazılmış, amelü’l-yevm ve’l-leyle türünde bir eser olup sadece kitap başlığı farklı olan bir eserdir.²⁰

¹⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Kamûsi’l-muhît*, II, 1631-1632.

¹⁷ Mustafa Kara, “Evrâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 28 Nisan 2024).

¹⁸ Mütercim Âsım Efendi, *Kamûsi’l-muhît*, I, 346.

¹⁹ Mütercim Âsım Efendi, *Kamûsi’l-muhît*, I, 346.

²⁰ İsmail Lütfi Çakan, “Amelü’l-Yevm ve’l-Leyle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 28 Nisan 2024).

Bu türün en bilinen örneği Nesâî'nin (öl. 303/915) 300'den fazla mesele hakkında 1141 hadis içeren *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* isimli eseridir. Bu eser Hz. Peygamber'in dua ve zikirlerine zengin ve kapsamlı bir içerik sunması bakımından dikkate değerdir. Münzirî (öl. 656/1258) ise bu eseri hadislerin sened kısımlarını çıkararak ihtisar etmiştir.²¹

1.1.2. Kur'ân ve Sünnette Dua

Cenâb-ı Allah Kur'ân-ı Kerîm'de dua ve zikre vurgu yapmış ve peygamberlerin dualarından örnekler vermiştir. Kur'ân'da duayla ilgili iki yüzden fazla ayet bulunmaktadır.

Ayette geçen “Onlar Allah’ı ayakta, otururken ve yatarken zikreder..”²² kısmı Cenâb-ı Allah’ın mümin kulun eylemlerinden birinin de dua ve zikir olduğunu ifade etmesi şeklinde tanımlanabilir.

Yine benzer bir ifade başka bir ayette: “Namazı bitirince de ayakta iken, otururken ve yatarken Allah’ı anın.”²³ şeklinde geçer.

Bu ayette ifade edilen anlam, üç farklı şekilde değerlendirilmiştir. İlk olarak ayet, namazın dışında da Allah’ı anmanın önemine vurgu yapar. Bu insanların her an ve her durumda Allah’ı anmalarını, O’nu yüceltmelerini ve O’nu tesbih etmelerini ifade eder. Sabah ve akşam, tek başına ve bir topluluk içindeyken, hastalıkta ve sağlıklıta, karada ve denizde, insanın karşılaşabileceği her türlü durumda Allah’ı anmasını içerir.²⁴

İkinci olarak ayet, namaz sırasında yapılan zikri ifade eder. Namazı herhangi bir özür durumu olmadığı müddetçe ayakta kılmak gerekir. Ancak kişinin bazı sebeplerden ötürü buna gücü yetmiyorsa oturarak namaz kılabilceği, eğer bunu da yapamıyorsa yatarken ibadetini gerçekleştirebileceği öyle ki alimlerin fetvasına göre fıkhıta da îma yoluyla namaz kılabilceği belirtilmiştir.²⁵

²¹ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, nşr. Fârûk Hamâde (Kahire: Dâru's-selâm, 1428); M. Yaşar Kandemir, “Münzirî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 28 Nisan 2024).

²² *Kur'an Yolu* (Erişim 18 Nisan 2024), Âl-i İmrân, 3/191.

²³ *Kur'an Yolu* (Erişim 27 Nisan 2024), Nisâ, 4/103.

²⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Bûdeyvi, 5-6.

²⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Bûdeyvi, 5-6.

Son olarak ayet, Allah korkusunu vurgular. Ayakta iken, kişinin yapmış olduğu eylemlerden dolayı Allah'tan korkması, otururken Allah'tan korkarak dua etmesi, yataarken de rüya esnasında Allah'tan korkmasının gerekliliği ifade edilmiştir.²⁶

Başka bir ayette Cenâb-ı Allah şöyle buyurmuştur: “Ey iman edenler! Allah'ı çok çok anın. Sabah akşam O'nun yücelik ve eşsizliğini dile getirin.”²⁷

Allah Teâla zikreden kullarını büyük bir mükafat, bol ve güzel bir karşılıkla müjdelemiş ve şöyle buyurmuştur:

“...Allah'ı çokça anan erkekler, çokça anan kadınlar; işte bunlar için Allah büyük bir ödül hazırlamıştır.”²⁸

Kur'an-ı Kerim'de “Allah'ı anmak her şeyden önemlidir.”²⁹ buyrulmuş, Peygamber Efendimiz de bir hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmuştur:

“Allah katında duadan daha kıymetli bir şey yoktur.”³⁰

Yine ayette geçen “Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm.”³¹ “Bana dua edin, duanızı kabul edeyim.”³² “Siz beni anın ki ben de sizi anayım.”³³ ifadeleri Allah'ın kulunu duaya teşvik etmesi anlamında anlaşılabilir. Dua ve zikir Ra'd suresi yirmi sekizinci ayette de belirtildiği üzere insana gönül huzuru verir ve bu huzurun tek kaynağı da Allah'ı zikretmektir.

İslam'ın en temel kaynağı olan Kur'an-ı Azîmüşşân'ın yanı sıra İslam dininin anlaşılmasına ve uygulanmasına rehberlik eden hadislerde de İslam toplumunda dua ve zikrin önemi vurgulanır. Hadislerde Hz. Peygamber'in dua ve zikirle ilgili tavsiyeleri, uygulamaları ve örnekleri bulunmaktadır. Hz. Peygamber Müslümanlara, dua etmeyi, Allah'a yalvarmayı ve O'na yönelmeyi teşvik etmiş, zikrin ruhsal ve manevi faydalarını açıklamış ve Müslümanların dünya ve ahiret hayatlarında dua ve zikrin oynadığı rolü vurgulamıştır.

²⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Bûdeyvî, 5-6.

²⁷ *Kur'an Yolu* (Erişim 06 Mayıs 2024), Ahzâb, 33/41-42.

²⁸ *Kur'an Yolu* (Erişim 06 Mayıs 2024), Ahzâb, 33/35.

²⁹ *Kur'an Yolu* (Erişim 19 Mayıs 2024), Ankebût, 29/45.

³⁰ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, 6/5.

³¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 27 Nisan 2024), Bakara, 2/186.

³² *Kur'an Yolu* (Erişim 27 Nisan 2024), Mü'min, 40/60.

³³ *Kur'an Yolu* (Erişim 27 Nisan 2024), Bakara, 2/152.

Sadece Hz. Peygamber'in etmiş olduğu dualar hakkında değil dua ve zikre teşvik konusunda da birçok hadîs-i şerif nakledilmiştir. Bunlardan bazıları:

Bir hadîs-i kudsî şöyledir: Allah Teâlâ buyurmuştur ki: “Ben, kulumun bana olan zannı üzereyim. O, beni zikrettiği zaman onunla beraberim. O, beni içinden zikrederse ben de onu içimden zikrederim. O beni bir toplulukta zikrederse, ben onu ondan daha hayırlı bir toplulukta zikrederim. O bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. O bana bir kulaç yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak gelirim.”³⁴

Rasûlullah bir adamın “Ey Allah'ın Rasûlü İslamiyet'in emirleri çoğaldı, bana sıkı sıkıya yapışacağım bir şey söyle.” sorusuna şöyle karşılık vermiştir: “Dilin daima Allah'ın zikriyle ıslak kalsın.”³⁵

Muaz b. Cebel'den merfû olarak rivayet edildiğine göre Rasûlullah şöyle buyurmaktadır:

“Ademoğlu Allah'ı zikretmekten başka kendisini Allah'ın azabından daha çok kurtarıcı olan bir amel işlememiştir.”³⁶

Rasûlullah başka bir hadîs-i şerifte: “Müferridler öne geçti.” buyurmuştur. Etrafında bulunanlar: “Müferridler kimdir ey Allah'ın Rasûlü?” diye sorunca Peygamber Efendimiz: “Allah'ı çokça zikredip anan erkekler ve kadınlardır.” buyurmuşlardır.³⁷

Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “Bir topluluk Allah'ı zikretmek üzere bir araya gelirse melekler onların etrafını sarar; Allah'ın rahmeti onları kaplar, üzerlerine sekinet iner ve Allah Teâlâ onları yanında bulunanlara över.”³⁸

³⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374); “Kitâbü'z-Zikr ve'd-Dua ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr”, 1 (No. 2675)

³⁵ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, “Daavât”, 4 (No. 3671).

³⁶ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, “Daavât”, 6 (No. 3673).

³⁷ Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, “Kitâbü'z-Zikr ve'd-Dua ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr”, 1 (No. 2676).

³⁸ Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, “Kitâbü'z-Zikr ve'd-Dua ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr”, 11 (No. 2699). Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, “Daavât”, 7 (No. 3674).

1.1.3. Dua ve Zikir Edebiyatının Tarihsel Gelişimi

1.1.3.1. İslam İlim Geleneğinde Dua ve Zikir Kitaplarının Yeri

İslam ilim geleneği, tarih boyunca derin bir dua ve zikir geleneğini içinde barındırmıştır. Bu geleneğin temelinde, İslam'ın öğretileri ve pratikleriyle bireyin ruhsal gelişimi arasındaki bağın güçlendirilmesi yer almaktadır. Dua ve zikir, Müslümanlar için önemli bir ibadet kabul edilir ve bu pratikler, manevi bağın güçlenmesine, Allah'a yakınlaşmaya ve iç huzura ulaşmaya yöneliktir.

İslam ilim geleneğinde dua ve zikirle ilgili birçok eser bulunmaktadır. Bu eserler genellikle dini bilginin derinleştirilmesi, ruhsal yönelimin güçlendirilmesi ve ibadetin daha etkili bir şekilde yerine getirilmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Bu kitaplar, dua ve zikrin nasıl yapılacağına dair yönergeler içerirken aynı zamanda bunların ruhsal ve manevi etkilerini de açıklamaya çalışır.

Dua ve zikir kitapları genellikle İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'den ve hadis-i şerîflerden alıntılar içerir. Bu kaynaklar dua ve zikrin doğru bir şekilde yapılması için rehberlik sağlar ve Müslümanların ibadetlerini daha anlamlı kılar.

Bu kitaplar genellikle İslam alimlerinin, velilerin ve sufilerin tecrübelerine dayanarak yazılmıştır. Onların deneyimleri ve içgörüler, dua ve zikrin ruhsal derinliğini ve etkisini anlamamıza yardımcı olur. Ayrıca dua ve zikir kitapları, çeşitli zaman dilimlerinde ve kültürel bağlamlarda Müslüman toplulukların ihtiyaçlarına uygun olarak çeşitlenmiş ve geliştirilmiştir.

İslam ilim geleneğinde dua ve zikir kitaplarının yeri Müslümanların manevi hayatlarını zenginleştirmek ve derinleştirmek için önemlidir. Bu kitaplar, bireylerin Allah'a yönelik bağlılıklarını artırmalarına, içsel huzur bulmalarına ve toplumsal hayatta daha sağlam bir temel oluşturmalarına yardımcı olur. Ayrıca dua ve zikir kitapları, İslam'ın yayılması ve öğretilerinin korunması için önemli bir araç olarak da işlev görür. Bu eserler İslam'ın zengin ve çeşitli ilim geleneğinin bir parçası olarak değerlendirilebilir.

1.1.3.2. Dua ve Zikir Literatürü

Dua literatürünün kaynağını Kur'ân-ı Kerîm ve hadisler oluşturmaktadır. Kur'ân'da pek çok dua ve zikir örneği vardır. Aynı şekilde dua konusunda çok

sayıda hadîs-i şerîf bulunmakla beraber, kaynaklarda nakledilen Rasûlullah'a, önceki peygamberlere ve selef-i sâlihîne ait dualara "me'sûr dualar" denilmektedir. Dua literatürünün geniş bir kısmını bunlar oluşturur.³⁹

Birçok hadis kitabında dua bölümleri bulunmakla birlikte sadece dualar üzerine de kitaplar telif edilmiştir. Dua ve zikre dair eserlerin tamamını tespit etmenin imkansız olabileceğini düşünüyoruz. Ayrıca tespit edilmiş olanların tamamını burada zikretmenin de konuyu fazlaca uzatacağını düşünüyoruz. Burada belli başlı eserlerle tarihi süreci ifade etmeye çalışacağız.⁴⁰

1. Ebü'l-Kasım Hamîd el-Kûfî eş-Şî (öl. 130/747) *Kitâbü'd-Duâ*⁴¹

Bu kitapların bilinen en eskisi yukarıda zikredilen eserdir. Bu eser ilk dönem kaynaklarında zikredilmemekle beraber çağdaş kaynaklarda bu eserin türünün en eskisi olduğu söylenmektedir.

2. Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrahim el-Ensârî el-Kûfî (öl. 182/798), *Kitâbü'z-zikr ve'd-duâ*

Ebû Hanife'nin (öl. 150/767) talebesi Ebu Yûsuf'a (öl. 182/798) ait olan bu eser dua ve zikir literatüründeki erken dönem teliflerinden biridir.⁴²

3. Muhammed b. Fudayl b. Gazvân ed-Dabbî (öl. 195/811), *Kitâbü'd-Duâ*⁴³
4. Ali b. Muhammed el-Medâînî (öl. 225/839), *Kitâbü'd-Duâ*⁴⁴
5. Ebû Abdillâh Ahmed ez-Zâhidî en-Nîsâbûrî (öl. 234/848), *Kitâbü'd-Duâ*⁴⁵
6. Dâvud ez-Zâhirî (öl. 270/883), *Kitâbü'd-Duâ*⁴⁶
7. Ebû Dâvûd (öl. 275/889), *Kitâbü'd-Duâ*⁴⁷
8. İbn Ebî'd-Dünyâ (öl. 281/894), *Kitâbü'd-Duâ*⁴⁸

³⁹ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 302-314.

⁴⁰ Bu kısımda şu çalışmadan yararlanılmıştır bk. Veli Atmaca, "Hadiste Dua Edebiyatı'nın Oluşumu ve Kaynakçası", *Dini Araştırmalar* 9/27 (Haziran 2007), 57-78.

⁴¹ Mehmet Ali Kırboğa, *Kâmûsü'l-kütüb ve mevzûâtı'l-müellefât* (Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1974), 525.

⁴² Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafê li beyânî'l-meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, nşr. Muhammed el-Muntasır b. Muh ez-Zemzemî (Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1421), 52.

⁴³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub b. Nedîm, *el-Fihrist fî ahbârî'l-ulemâ'il-musannifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhdessîn ve esmâ'i kütübihim*, nşr. Rızâ Teceddüd (Tahran, 1391), 282.

⁴⁴ Kırboğa, *Kâmûsü'l-kütüb*, 526.

⁴⁵ Kırboğa, *Kâmûsü'l-kütüb*, 525.

⁴⁶ Kırboğa, *Kâmûsü'l-kütüb*, 525.

⁴⁷ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, nşr. Âdil Mürşit, İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1435), I, 10.

⁴⁸ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafê*, nşr. Muhammed el-Muntasır b. Muh ez-Zemzemî, 51.

9. İbn Ebî Asım (öl. 287/900) *Kitâbü'd-Duâ*

Günümüze ulaşmayan bir eser olmakla beraber İbn Hacer tarafından bu eserden nakiller yapılmış olmasıdır eserin varlığına bir delil niteliğindedir.⁴⁹

10. İbn Ehvâz Hüseyin el-Kûfî eş-Şî'î (öl. 290/902), *Kitâbü'd-Duâ*⁵⁰

11. Muhammed el-Kummî eş-Şî'î (öl. 290/902), *Kitâbü'd-Duâ*⁵¹

12. Hasan b. Ali b. Şebîb el-Mamerî (öl. 295/908), *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*

Bu eser *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* ismiyle yazılmış ilk dua kitabı olma özelliğini taşır.⁵²

13. Yusuf b. Yakub b. İsmail el-Kâdî el-Ezdî (öl. 297/910), *Kitâbü'z-zikr ve't-tesbîh ve'd-duâ*⁵³

Müellife *Kitâbü'z-zikr ve't-tesbîh*, *Kitâbü'z-zikr* ve *Kitâbü'd-duâ* gibi aynı konulara sahip fakat farklı isimlerle zikredilen kitaplar nispet edilmiştir. Günümüze ulaşmayan eserlerden olan bu çalışmaların tek bir eser mi, birden fazla eser mi olduğu bilinmemektedir.

14. Ebubekir Cafer b. Muhammed el-Hasan el-Firyâbî (öl. 301/913), *Kitâbü'z-zikr*

Tamamı yedi cüzden oluşan bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.⁵⁴

15. Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî (öl. 303/915), *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*

Günümüze kadar ulaşmış olan eserler arasında me'sur duaları içeren en güvenilir eserlerden biri de Nesâî'nin *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* isimli eseridir. Alimler tarafından hüsnükabul gören bu eser daha sonraki aynı türde yazılmış olan eserler için başvuru bir kaynak olmuştur. Bu eser, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* ismiyle telif edilen eserler içerisinde günümüze ulaşan ilk eser olma özelliğini taşır.⁵⁵

⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*, nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1429), I, 379.

⁵⁰ Kırboğa, *Kâmûsü'l-kütüb*, 525.

⁵¹ Kırboğa, *Kâmûsü'l-kütüb*, 526.

⁵² İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*, II, 194.

⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*, I, 8.

⁵⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe li beyânî'l-meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe: Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 73.

⁵⁵ Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, nşr. Fârûk Hamâde.

16. Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (öl. 311/924), *Beyânu şen 'ni 'd-duâ ve tefsîru 'l-ed 'iyeti 'l-me 'sûra ani 'n-Nebî*

Bu eser Hattâbî'nin şerhi ile yayımlanmıştır.⁵⁶

17. Ebû Abdillâh el-Hâfız el-Bîrî (öl. 315/927), *Kitâbü 'd-Duâ*⁵⁷

18. Ahmed el-Enbârî en-Nahvî (öl. 318/930), *Kitâbü 'd-Duâ*⁵⁸

19. Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. İsmail b. Muhammed b. İsmail ed-Dabbî el-Mehâmîlî (öl. 330/942), *Kitâbü 'd-Duâ*

Hz. Peygamber'in yolculuk esnasında yaptığı veya yapılmasını tavsiye ettiği duaları içeren bir hadis cüzü niteliğindedir.⁵⁹

20. Ebû'l-Fazl, el-Bağdâdî eş-Şî'î İbn Kara Mehmed (öl. 335/946), *Kitâbü 'd-Duâ*⁶⁰

21. Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (öl. 360/971), *Kitâbü 'd-Duâ*

Eseri insanların me'sûr olmayan dualara yönelmeleri sebebiyle yazdığını belirten hadis hafızı Taberânî esere 2026 tanesi merfû, 103 tanesi mevkûf, 125 tanesi maktu olmak üzere toplam 2254 rivayet almıştır.⁶¹

22. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak İbnü's-Sünnî (öl. 364/975), *Amelü 'l-yevm ve 'l-leyle*

Bu eser Nesâî'nin talebesi muhaddis İbnü's Sünnî'ye aittir.⁶²

23. Şeyh Ebû Abdillâh es-Sûfî (öl. 371/981), *Câmiu 'd-Deavât*⁶³

24. Şeyh Halil Seczî (öl. 378/988), *Kitâbü 'd-Deavât*⁶⁴

25. Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Hattâbî el-Büstî (öl. 388/998), *Şe'nü 'd duâ*

⁵⁶ Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Hattâbî el-Büstî, *Şe'nü 'd-duâ*, nşr. Ahmed Yusuf, Ahmed Yusuf ed-Dekkâk (Dimaşk: Dâru's-sekâfeti'l-arabiyye, 1404).

⁵⁷ Kırboğa, *Kâmûsü 'l-kütüb*, 525.

⁵⁸ Kırboğa, *Kâmûsü 'l-kütüb*, 525.

⁵⁹ Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *Kitâbü 'd-duâ*, nşr. Muhammed Said b. Muhammed Hasan el-Buhârî (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, 1407), 57.

⁶⁰ Kırboğa, *Kâmûsü 'l-kütüb*, 525.

⁶¹ Taberânî, *Kitâbü 'd-duâ*, 114.

⁶² Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. İshak ed-Dîneverî, İbnü's-Sünnî, *Amelü 'l-yevm ve 'l-leyle*, nşr. Beşir Muhammed Uyûn (Dimaşk: Mektebetü dâri'l-bünyân, 1407).

⁶³ Kırboğa, *Kâmûsü 'l-kütüb*, 512.

⁶⁴ Kırboğa, *Kâmûsü 'l-kütüb*, 526.

Hattâbî'nin *Şe'nü'd duâ* adlı bu eseri *Meâni'd-Daavât ve tefsîruhâ* diye de anılır. Eserde dua metinleri yorumlanmış ve açıklanmıştır.⁶⁵

26. Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayravânî (öl. 386/996), *Kitâbü'd-duâ*

Bu eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.⁶⁶

27. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî (öl. 405/1014), *Kitâbü'd-duâ*

Bu eser Müstedrek sahibi hadis hâfızı Hâkim'e aittir. Eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.⁶⁷

28. Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî (öl. 410/1020), *Kitâbü'l-edi'ye*⁶⁸

Bu eser hadis hafızı, tarih ve tefsir alimi İbn Merdûye'ye nispet edilmektedir.⁶⁹ İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429), *el-Hısnü'l-hasîn min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn* isimli, içerisinde ezkâr türü rivayetlerin bulunduğu eserinin mukaddimesinde hadislerini tahrîc ettiği eserler arasında, İbn Merdûye'nin bu eserini zikretmektedir.⁷⁰

30. Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî et-Talemenkî (öl. 429/1037), *Kitâbü yevm ve leyle: ed-Delîl ilâ tâ'atî'l-celîl*⁷¹

31. Muhammed el-Berdânî el-Hanbelî el-Bağdâdî (öl. 429/1037), *Fedâilu'd-Duâ*⁷²

32. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Mûsâ el-İsfahânî (öl. 430/1038), *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*⁷³

33. Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhemmed b. el-Mu'tez el-Müstağfirî (öl. 432/1041), *Kitâbü'd-deavât*⁷⁴

⁶⁵ Hattâbî, *Şe'nü'd-duâ*, 2-10.

⁶⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr Ömer b. el-İşbîlî, *Fehresetü mâ ravâhü an şüyühî mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-ma'ârif*, nşr. Muhammed Fuâd Mansûr (Beyrut, 1419), 213.

⁶⁷ M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nisâbü'rî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 22 Temmuz 2024).

⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü'l-eskâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*, I, 9.

⁶⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü'l-eskâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*, I, 9.

⁷⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *el-Hısnü'l-hasîn min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1425), 16.

⁷¹ Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, nşr. Fârûk Hamâde, 110.

⁷² Kırboga, *Kâmûsü'l-kütüb*, 524.

⁷³ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatraf: Hadis Literatürü*, 72-73.

34. Ebû Zer Abd b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî (öl. 434/1043), *Kitâbü'd-duâ*⁷⁵

35. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî (öl. 458/1066), *ed-Daavâtü'l-kebîr*

Günümüze ulaşan önemli dua kitaplarından biri ise Beyhakî'nin 260 hadîs-i şerîf'ten oluşan *ed-Daavâtü'l-kebîr* isimli eseridir.⁷⁶

36. Ebû Bekir et-Turtuşî (öl. 520/1126), *ed-Duâü'l-mesûr ve âdâbüh*

Bu eser sadece duaları toplayan bir çalışma olmayıp müellif, dua kavramının çeşitli anlamları, farklı dua türleri, duanın önemi gibi birçok farklı konuya değinerek kendi yorumlarını da eserde belirtmiştir.⁷⁷

37. Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm Abdülkavî el-Münzirî (öl. 656/1258), *Kitâbü Ameli'l-yevm ve'l-leyle*

Bu eser hadis hafızı Münzirî'ye ait olup, eserin günümüze ulaşmış olduğunu bilinememektedir.⁷⁸

38. Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî (öl. 676/1277), *el-Ezkâr*

39. Takıyyüddîn İbn Teymiyye (öl. 728/1328), *el-Kelîmü't-tayyib*

Bu eser *Sahîhu'l-Kelîmi't-tayyib* adıyla M. Nasîrüddin el-Elbânî (öl. 1420/1999) tarafından tekrar ihtisar edilmiş, Bedreddin el-Aynî (öl. 855/1451) ise bu eserin *el-Alemü'l-heyyib fî şerhi'l-Kelîmi't-tayyib* adıyla bir şerhini yazmıştır.

40. Ebû'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Hemmâm (öl. 745/1344), *Silâhü'l-Mümin fî'd-duâ ve'z-zikr*

Müellif, eserini Kütüb-i Sitte ile İmam Mâlik'in (öl. 179/795) *el-Muvatta*, Hâkim'in (öl. 405/1014) *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, Ebû Avâne'nin (öl. 316/929) *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ sahîhi Müslim*, İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *Sahîh*, İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) *el-Musannef* ve Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *es-Sünenü'l-*

⁷⁴ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafê li beyânî'l-meşhûri kütûbi's-sünneti'l-müşerrefe*, nşr. Muhammed el-Muntasır b. Muh ez-Zemzemî, 51.

⁷⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr Ömer b. el-İşbîlî, *Fehresetü mâ ravâhü an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-ma'ârif*, 254.

⁷⁶ Ebu Bekr Ahmed b. El-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *ed-Daavâtü'l-kebîr*, nşr. Bedr b. Abdullah El-Bedr (Kuveyt: Garas li'n-Neşr, 1430).

⁷⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef et-Turtuşî, *ed-Duâü'l-mesûr ve âdâbüh*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Darü'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1423).

⁷⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*, I, 9.

kübrâ adlı eserlerinden dua ve zikir konusunda seçtiği hadislerin senedlerini hazfederek 21 bab halinde meydana getirmiştir.⁷⁹

41. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429), *el-Hısnü 'l-hasîn min kelâmi Seyyidi 'l-mürselîn*

Çoğunlukla sahih hadisleri bulunduran eserin kaynakları arasında başta Kütüb-i Sitte olmak üzere, temel hadis kitapları bulunmaktadır.⁸⁰

42. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) *Amelü 'l-yevm ve 'l-leyle*

Bu eserin günümüze ulaşip ulaşmadığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁸¹

43. Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Amelü 'l-yevm ve 'l-leyle* isimli dua kitabı da mesûr dualarla alakalı sonraki dönemlerde yazılmış eserlerdendir.

1.1.3.3. Hadis Eserlerinde Dua ve Zikir

Dua ve zikir edebiyatı İslam'ın temel ibadet şekillerinden biri olarak hadis literatüründe geniş bir yer tutar. Hz. Peygamber'in öğreti ve uygulamaları, Müslümanların, dua ve zikri hayatlarının ayrılmaz bir parçası haline getirmelerine teşvik eder ve onlara bu ibadetlerin manevi ve ruhsal faydalarını keşfetmeleri için rehberlik eder. İnsanların dua ve zikir eylemlerine ihtiyaç duymasıyla birlikte bunların kaynağını İslam'ın temel yapı taşlarından biri olan hadîs-i şeriflerde bulması önemlidir. Bu ihtiyaca binaen de dua ve zikir edebiyatı hadis literatüründe önem kazanmış, genişlemiş ve zenginleşmiştir.

Zikir ve duayla meşgul olan kişi, Rasûlullah'ın aktardığı zikirlerle bağlı kalmalıdır çünkü o, insanlara her işin en hayırlı şeklini öğretendir. Bu, günün farklı zamanlarında, çeşitli durumlarda ve dünya hayatında karşılaşılan her türlü durum için geçerlidir. Tüm bu durumlar için doğru duanın örneklerini O'nun yaşamında aramak son derece önemlidir. Sabahın ve akşamın, uyku halinin ve uyanıklığın, ibadetlerin, günlük aktivitelerin hatta dünya hayatında kişinin başına gelebilecek her durumu Rasûlullah'ın hayatında ve onun sözlerinde, dualarında aramak önemlidir. Zira doğru

⁷⁹ Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Hemmâm, İbnü'l-İmâm, *Silâhü 'l-Mümin fi 'd-duâ ve 'z-zikir*, nşr. Muhyiddîn Dîb Mestû (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414), 8-9.

⁸⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *el-Hısnü 'l-hasîn min kelâmi Seyyidi 'l-mürselîn*, 6-17.

⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü 'l-efkâr fi tahrîci ehâdisi 'l-Ezkâr*, I, 10.

dualar nihai hedefi ve sonu temsil ederler. Bu dualar katıksız, saf bir tevhidî inancı, meşru ibadetleri, Allah ve Rasûlüne duyulan doğru sevgi ve bağlılığı, Allah'ın koyduğu yasaların prensiplerini içerir.⁸²

Dua ve zikir edebiyatı, İslam düşünce ve uygulamasının temel unsurlarından biridir ve hadis literatüründe önemli bir yere sahiptir.

Kütüb-i Tis'a eserlerini ele alacak olursak; bu eserlerden bazıları dua bölümünü müstakil olarak ele almakta, bazıları ise çeşitli konuların içerisinde dua kısımlarını ihtiva etmektedir.

Buhârî'nin (öl. 256/870) *Sahîh*'inde "Kitâbü'd-Daavât" başlığıyla Hz. Peygamber'den nakledilen dua ve duayla ilgili meselelerin zikredildiği ayrı bir bölüm mevcuttur.⁸³

Müslim'in (öl. 261/875) *Sahîh*'inde bu bölüm "Kitâbü'z-Zikr ve'd-Dua ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr" başlığıyla ele alınmıştır.⁸⁴

Nesâî'nin *Sünen*'inde "Kitâbü'l-İstiâze" yani "Allah'a Sığınma" bölümü bulunmakla beraber ayrı olarak dua bölümü ele alınmamıştır ancak dua ve zikir ile ilgili hadîs-i şerîfler bu bölüm ve diğer kısımlarda bulunmaktadır.⁸⁵

Tirmizî'nin (öl. 279/892) *Sünen*'inde "Daavât an Rasûlillah" başlığı altında Rasûlullah'tan gelen dualar ve dua ile ilgili meseleler zikredilmiştir.⁸⁶

Ebû Dâvûd'un (öl. 273/887) *Sünen*'inde dua ve zikir için ayrı bir bölüm açılmamıştır ancak "Müşriklere Edilen Dua"⁸⁷ veya "Zekat Memurunun Zekat Sahibine Duası"⁸⁸ gibi bölümler bulunmaktadır. Aynı zamanda diğer konuların içerisinde, örneğin namaz bölümünün içerisindeki "Vitr" kısmında "Vitr Namazından Sonra Dua"⁸⁹, "Fezâilü'l-Kur'ân" bölümünde "Dua" ve "İstiğfar" bölümleri bulunmaktadır.⁹⁰

⁸² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Bûdeyvî, 6.

⁸³ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, 5/323-357.

⁸⁴ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, 4/2061-2096.

⁸⁵ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen'ün-Nesâî el-Müctebâ*, nşr. Muhammed Rıdvan Arkusi (Beyrut: Darü'r-Risaletü'l-Alemiyye, 1439), 8/450-514.

⁸⁶ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, 6/5-203.

⁸⁷ Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *Sünenü Ebî Davud*, nşr. Şuayb Arnavut (Beyrut: Darü'r-Risaletü'l-Alemiyye, 1430), 4/270-274.

⁸⁸ Ebû Davud es-Sicistani, *Sünenü Ebî Davud*, 3/39.

⁸⁹ Ebû Davud es-Sicistani, *Sünenü Ebî Davud*, 2/603.

⁹⁰ Ebû Davud es-Sicistani, *Sünenü Ebî Davud*, 2/636.

İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *Sünen*'inde "Dua" başlığıyla müstakil bir bölüm mevcuttur.⁹¹ 5.cilt 5-55

İmam Mâlik'in (öl. 179/795) *Muvatta* isimli eserinde ayrı bir dua bölümü bulunmamaktadır ancak "Kitâbu'l-İsti'zân" başlığının altında ve diğer bölümlerin içerisinde dua ve zikirle ilgili hadisler yer verilmiştir.⁹²

Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsned*'inde de dua ve zikre dair hadisler çeşitli kısımlarda dağınık şekilde bulunmaktadır.

Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî'nin (öl. 255/869) *Sünen-i Dârimî* isimli eserinde dua ve zikirle ilgili konular için ayrı bir başlık bulunmamaktadır. Ancak "Kitâbu'l-İsti'zân" başlığı altında dua ve zikirle ilgili hadisler bulunmaktadır.⁹³

Kütüb-i Tis'a eserlerinin haricinde diğer hadis kaynaklarında da müstakil dua bölümleri bulunmakla birlikte diğer konuların içerisinde zikredilmiş dua rivayetleri de olduğunu görmekteyiz.

Örneğin meşhur eserlerden, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde "Kitâbü'd-Duâ" isimli bir bölüm bulunmaktadır.⁹⁴

Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî'nin *Musannef*'inde ise ayrı bir dua bölümü bulunmaz ancak diğer bölümlerde çeşitli dualara ve duanın nasıl yapılacağına dair hadisler rastlanır. Örneğin "Amin demek" isimli başlık namaz bölümünün içerisinde bulunmaktadır.⁹⁵

1.1.4. Dua ve Zikir Edebiyatında Bulunan Duaların ve Zikirlerin Çeşitleri

Dua, insanın bir musibetten kurtulup bir arzusunun gerçekleşmesini temenni etmesi için yalvarıp yakarma şeklinde olabileceği gibi kabul edilen bir duadan veya nimetlerden dolayı yaratıcıyı üstün vasıflarıyla yüceltme haliyle şükür ve hamd şeklinde de olabilir. Dua İslam öncesindeki toplumlar arasında farklı şekillerde

⁹¹ Ebî Abdullah Muhammed bin Yezid İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Şuayb Arnavut (Beyrut: Darü'r-Risaletü'l-Alemiyye, 1430), 5/5-55.

⁹² Mâlik b. Enes b. Ebi Âmir b. Amr b. Hâris el-Asbahi el-Himyari, *el-Muvatta*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1406), 2/963-982.

⁹³ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Bahram ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, nşr. Hüseyin Selim Esed Darani (Beyrut: Darü'l-Mugni, 1412), 3/171-177.

⁹⁴ Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, nşr. Nasır b. Abdülaziz Ebu Ceyb eş-Şüseri (Riyad: Daru Künuzi İşbilya, 1436), 16/95-389.

⁹⁵ Ebu Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm Abdürrezzâk es-San'ani, *el-Musannef* (Kahire: Darü't-Tasil, 1437), 2/386.

yapılan bir eylem olmakla beraber İslam dini ve vahyin gelişiyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi yerde geçen yaygın bir eyleme dönüşmüştür.⁹⁶

Allah'ı anmak; istiâze yani Allah'a sığınmak, tesbih yani sübhanallah demek, hamdele yani elhamdülillah demek, tekbir yani Allahuekber demek, tehlîl yani lâ ilâhe illallah demek, besmele çekmek, istiğfar çekmek ve salavat getirmek şekillerinde olabilir.⁹⁷ Duayı; zikir ile Allah'ı tazim etmek ve bir istekte bulunmak şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

“İbn Manzûr (öl. 711/1311), dua etmenin başlıca üç şeklinin bulunduğunu belirterek bunları şöyle sıralamıştır:

1. Allah'ın birliğini dile getirme ve O'nu övgüyle anma.
2. Allah'tan af, merhamet gibi manevî isteklerde bulunma.
3. Allah'tan dünyevî nimetler isteme”⁹⁸

Duadan sonra elleri yüze sürmek konusunda Ömer b. Hattab radiyallahu anh'tan rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “Rasûlullâh sallallahu aleyhi ve sellem duada ellerini kaldırdığı zaman onları yüzüne sürmedikçe indirmezdi.”⁹⁹

Duanın adabı ve nasıl yapılacağı konusunda Cenâb-ı Allah bize A'râf suresinde alçak bir ses tonuyla, bağırmadan, huşû içerisinde, yalvarma ve ürperme haliyle dua etmemiz gerektiğini buyurmuştur.¹⁰⁰

Allah'ı zikrederken sesi kısmanın müstehab oluşuyla alakalı şu rivayet önemlidir:

Ebû Mûsâ el-Eşarî'den (öl. 42/662/663) rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: Bir yolculuk esnasında Allah Rasûlü ile beraberdik. Orada bulunanlar yüksek sesle tekbir getirmeye başladılar. Bunun üzerine Rasûlullah: “Ey insanlar! Kendinize acıyın; siz ne sağıra dua ediyorsunuz; ne de bir gâibe! Muhakkak siz, sizi hakkıyla işiten yakın bir zâta dua ediyorsunuz ki, o sizinle beraberdir.”¹⁰¹ buyurdu.

⁹⁶ Osman Cilacı, “Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 27 Nisan 2024).

⁹⁷ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *Ravzatü't-ta'rîf bi'l-hubbi's-şerîf*, nşr. Muhammed el-Kettânî (Beyrut: Darü's-Sekafe, 1325), 304-307.

⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 257.

⁹⁹ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, "Daavât", 11 (No. 3683).

¹⁰⁰ *Kur'an Yolu* (Erişim 27 Nisan 2024), A'râf, 7/205.

¹⁰¹ Müslim, *Sahih-i Müslim*, "Kitâbü'z-Zikr ve'd-Dua ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr", 13 (No. 2704).

Rasûlullah duanın kabulüyle alakalı şöyle buyurmuştur: “Herhangi biriniz acele etmedikçe duası kabul edilir. (Kul acele ederek) Rabbime kaç defa dua ettim de duamı kabul etmedi, der.”¹⁰²

Rasûlullah dua ederken kesin ifadeler kullanmamızı emretmiş ve şöyle buyurmuştur: “Biriniz dua ettiği zaman duada kesinlik göstereyin! Allah’ım, dilersem bana ver! demesin. Çünkü Allah’ı zorlayacak yoktur.”¹⁰³

“Dilersen bağışla” gibi ifadeler istediğini rahatça yapamayacak, acziyet sahibi kimseler için kullanılır. Rasûlullah bu hadîs-i şerîflerinde Cenâb-ı Allah’ın hazinesinin geniş olduğuna dikkat çekmiş ve dualarımıza netlik kazandırmamızı buyurmuştur.

Ebû Mûsâ el-Eşarî duanın ne şekilde edileceği ile alakalı şöyle demiştir: “Hz. Peygamber dua etti, sonra ellerini yukarı kaldırdı, öyle ki ben onun koltuk altlarının beyazlığını gördüm.” demiştir.¹⁰⁴

1.1.5. Dua ve Zikir Edebiyatının İslam İnancının Derinliklerine Etkisi ve Manevi Boyutta İşlevleri

İnsan fitraten kendinden daha yüce bir varlıkla bağ kurma potansiyeline ve ihtiyacına sahiptir. Bu sebeple geçmişten bu yana insanlar sıklıkla dua etme eylemine başvurmuşlardır. Bu ihtiyaç ve uygulama insanlarda duaların nasıl kabul olacağı sorusunu beraberinde getirmiş bu bağlamda zorunlu olmasa da uygulamada bazı formaliteler gözetilmiştir. Bu formaliteler duanın edildiği yer, zaman ve şekil olarak karşımıza çıkar. Aslında dua her mekan ve zamanda gerçekleştirilebilen bir ibadet iken geçmişten beri insanlar bazı yerlerde ve muayyen bazı vakitlerde dua etmenin daha faziletli olduğuna inanmışlardır. Mabetler dışında, ilahi gücün çeşitli araçlarla tecelli ettiğine inanıldığı kayalar, dağlar, yüksek yerler ve bazı ağaçların etrafı gibi mekanlar da insanlar tarafından dua için tercih edilen yerlerden olmuştur.¹⁰⁵

Psikolojik açıdan yapılan analizler, dua kavramının, ilahi yardımın çağırılması için müracaat edilen genel bir ruhsal mekanizma olduğunu göstermektedir. Aynı

¹⁰² Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, "Daavât", 21 (No. 5981); Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, "Daavât", 12 (No. 3684).

¹⁰³ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, "Kitâbü'z-Zikr ve'd-Dua ve't-Tevbe ve'l-İstiğfâr", 3 (No. 2678).

¹⁰⁴ Buhârî, "Daavât", 21.

¹⁰⁵ Osman Cilacı, *Psiko-Sosyal Açıdan İlâhî Dinlerde Dualar* (Konya: Arı Basımevi, 1982), 15-44.

zamanda bu analizlerde duanın, fitrî bir çekilme halinin sonucu olarak yaratıcıya yakınlaşmak için yapılan bir eylem olduğu zikredilir.¹⁰⁶

Psikolojide, bireyi belirli bir davranışa yönlendiren sebepler “güdü” olarak adlandırılır. Güdüler, bireyin istek ve ihtiyaçlarından kaynaklanır. Bu çerçevede, dua da bireyin doğal ihtiyaçları arasında değerlendirilebilir. Bu nedenle, dua etme davranışının arkasında da çeşitli güdüler bulunmaktadır. Ancak, duayı tek bir güdü ile açıklamak oldukça güçtür. Vergote’ye göre dua, psikanalitik terapiye benzer bir süreç izler. Psikanalitik terapinin temel prensibi olan "harekete geçmeden her şeyi olduğu gibi anlatma" ilkesine dayanarak, başkalarıyla konuşmayı engelleyen düşüncelerden kurtulma amacı güden ifadeler, tedavi edici bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda dua eden birey, başkalarından gizlediği her şeyi, kendisine yalan söylenmesinin mümkün olmadığına inandığı yüce bir varlık olan yaratıcıya açıkça ifade eder ve yaratıcı ile olan ilişkisi bağlamında gerçeği gizlemeden kabul eder. Bireyin psikolojik süreçlerinden kaynaklanan bazı bozuklukların dua ve dini telkin yoluyla iyileştirilebildiği, psikolog ve psikiyatrlar tarafından da kabul edilen bir psikolojik gerçektir.¹⁰⁷

Ülkemizde ergenlik döneminde dua ve ibadet algılarının ruh sağlığı üzerindeki etkilerini inceleyen bir araştırma yapılmış, araştırmada 450 kadar ortaöğretim öğrencisi incelenmiş ve sonuç olarak ergenlik döneminde yapılan dua ve ibadetlerin, bireylerin stres ve kaygıyla başa çıkmalarına yardımcı olduğu, onların ruhsal sağlığını desteklediği ve psikolojik dayanıklılığını arttırdığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda dua, kişinin dini hayatını dışa yansıtan bir dinsel ifade formu olarak görülmüştür.¹⁰⁸

Dua din psikolojisi alanının da özünü teşkil etmektedir ve şöyle denmiştir: “Dua her dinin merkezi ve ruhudur, genel olarak dini tecrübenin güvenilirliği duanın geçerliliğine bağlıdır. Şayet psikoloji duayı geçersiz kılabilirse, bunu tüm dinin çürütülmesi takip eder.”¹⁰⁹

¹⁰⁶ Alexis Carrel, *Dua*, çev. M. Alper Yücetürk (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1967), 22.

¹⁰⁷ Mustafa Koç, “Ruh Sağlığı İle Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *EKEV Akademi Dergisi* 9/4 (2005), 29-30.

¹⁰⁸ Mustafa Koç, “Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Aralık 2004), 115-157.

¹⁰⁹ Donald Capps, “İstek Duası (Petitionary Prayer) Psikolojisi”, çev. Ümit Horozcu, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 12 (Nisan 2012), 158.

Muhammed İkbâl dua için; “Dua ve ibadet, kainatın dehşet verici sessizliği içinde insanoğlunun kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve iştîyakın ifadesidir.” şeklinde latif bir tanım yapmıştır.¹¹⁰

Kur’ân’ın dua ile başlayıp yine dua ile sona ermesi, İslâm’ın dua kavramına verdiği önemi açıkça göstermektedir. Kur’ân’ın ilk suresi olan Fatiha, insanın Rabbine hamd ettikten sonra yalnızca O’na kulluk edeceğini ve yalnızca O’ndan yardım dileyeceğini ifade eder, aynı zamanda doğru yola erişme ve sapkınlıktan korunma konusunda da Allah’tan yardım talep eder. Kur’ân’ın son suresi olan Nas suresinde ise insan, her türlü kötülükten Allah’a sığındığını dile getirir. Bu örnekler, duanın İslami yaşamda ne kadar merkezi bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹¹

Kur’ân-ı Kerîm’de doğrudan dua etme emri veren veya yapılmış duaları bildiren ayetler aracılığıyla, duanın ilahi bir emir niteliği taşıdığını ve insanın fitratından kaynaklanan ruhsal ve manevi bir ihtiyaç olduğunu anlıyoruz. İnsanların meşru ve yerinde dualarda bulunduklarında, bu duaların kendilerine hem maddi hem de manevi açıdan çeşitli faydalar sağladığı yine Kur’ân ayetlerinden anlaşılmaktadır.¹¹²

Dua, yalnızca Kur’ân’da değil, tüm dinlerde ve onların kutsal metinlerinde de vazgeçilmez bir öneme sahiptir ve inanan bireylerin duygu ve düşünce dünyasında derin bir etki bırakmaktadır. İnanan birey, duaları aracılığıyla inancını samimi ve içten bir şekilde ifade eder; aynı zamanda tüm güç ve yetkilerin sahibi olduğuna inandığı yüce varlık ile bağ kurar. Bu bağ, bireyin ihtiyaçlarını karşılamak, isteklerine ulaşmak, güçsüzlüğünü O’nun desteğiyle aşmak ve çaresizliklerinden kurtulmak için bir çaba olarak değerlendirilir. Kur’ân’daki dualar incelendiğinde, insanın dua aracılığıyla zaman ve mekan sınırlarını aştığı, yaratıcısına arzularını, ihtiyaçlarını ve umutlarını ileterek O’nunla bütünleştiği ve bu birleşme sayesinde güçsüzlüklerini aşabileceğinin bilincine vardığı anlaşılmaktadır.¹¹³

¹¹⁰ Muhammed İkbâl, *İslâm’da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofî Huri (İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1964), 109.

¹¹¹ Hasan Kayıklık, “Kur’an’daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001), 135-160.

¹¹² Sıtkı Güllü, “Kur’ân-ı Kerîm’de Dua Kavramı”, *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 130.

¹¹³ Kayıklık, “Kur’an’daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme” 135-160.

Kader ve dua meselesi hakkında ise uzun görüşler vardır ancak bu çalışmada şunları söylemek yeterli olacaktır. İslam alimlerinin çoğunluğu kadere sığınarak dua etmemektense duanın da takdirin bir kısmı olduğunu söylemenin daha uygun olduğunu zikretmişlerdir. Kaderin hadiselerle göre önceliği varsa Cenâb-ı Allah'ın da kaza ve kadere önceliği olduğunu bilmek gerekir. Bunun tersini düşünmek kişiyi Allah'ın kaza ve kadere mahkum olduğunu düşünmeye iter ki bundan yine Cenâb-ı Allah'a sığınırız, zira o Kuddûs'tür, her türlü noksanlıktan münezzehtir. Bununla birlikte duanın amacı Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na hatırlatmış olmak değil, kulun aczini Rabbine itiraf etmesidir.¹¹⁴

Bu bağlamda dua ve zikir kulun manevi hayatında önemli bir konuma sahip olmakla beraber kabul etmiş olduğu İslam inancının derinleşmesine de vesile olan bir etkidir.

¹¹⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 741-742.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İMAM NEVEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

İslami ilimler sahasının seçkin şahsiyetlerinden biri olan İmam Nevevî, ömrünü ilme adanmış ve İslami ilimlerin değişik alanlarına kıymetli eserler bırakmıştır. Bu bölümde İmam Nevevî hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilecektir. Bundan maksat, tezimizin asıl konusu olan *el-Ezkâr*'ı incelemenden önce müellifini tanımak ve bu sayede eser hakkında öncelikli ipuçları elde etmektir. Bu kısımda öncelikle Nevevî'nin yaşadığı döneme bir göz atılacak, ardından hayatı ve ilmi kişiliği değerlendirilecek ve son olarakta eserleri ve eserleri hakkında yapılan çalışmalar tanıtılacaktır.

2.1. NEVEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

Nevevî'nin hayatı 631-676/1234-1277 yılları arasında Suriye'nin güneyindeki Havran bölgesinde bulunan Nevâ köyü ile Dımaşk şehrinde geçmiştir. Nevevî'nin yaşadığı dönem olan hicrî yedinci asır siyasi olarak, bir yandan Haçlı seferleri diğer yandan da Moğol istilasına maruz kalan İslam dünyasının en çalkantılı dönemlerinden biridir.¹¹⁵

Nevevî'nin doğduğu yıllarda Dımaşk, Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın (öl. 635/1237) kontrolüne girmiştir. el-Melikü'l-Eşref döneminde siyasi ve askeri açıdan sakin bir dönem geçiren Dımaşk, hicrî 635 yılında önce el-Melikü'l-Eşref'in vefatı ve ardından Mısır'a hakim olan el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in (öl. 635/1238) vefatıyla birlikte tekrar siyasi istikrarını kaybederek sekiz yıl kadar devam eden iktidar mücadelelerinin merkezi olmuştur. Sonrasında el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyûb'un (öl. 647/1249) 643/1245 yılında kontrolü ele almasıyla birlikte nispeten siyasi ve askeri istikrara kavuşmuştur. Sonraki yıllarda ise Şam

¹¹⁵ M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 16 Mart 2024).

beldelerindeki Eyyûbî yönetimi yavaş yavaş sona ermiş ve bölgede Mısır merkezli Memlûk Devleti'nin yönetimi başlamıştır.¹¹⁶

648/1250'de İzzeddin Aybek'in saltanatıyla başlayan Memlûkler devri Nevevî'nin yaşadığı devirde el-Melikü'l-Mansûr Nûreddin Ali (655/1257 yılında), el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz (657/1259 yılında), el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin I. Baybars (658/1260 yılında) ve el-Melikü's-Saîd Bereke (676/1277 yılında) saltanatıyla devam etmiştir.¹¹⁷

Mısır'da Memlûk, Dımaşk'te Eyyûbî hakimiyeti olması, yani iki bölgede iki farklı devletin ortaya çıkması bölgede tekrar düzensizliğe sebep olmuş ve hicrî 658 yılında Moğollar'ın Şam beldelerine girerek Dımaşk'ın da aralarında bulunduğu şehirleri ele geçirmesi, şehirde seksen yıldan fazla süredir devam eden Eyyûbî hakimiyetini sona erdirmiştir.¹¹⁸

Bu dönemin önemli olaylarından biri hiç şüphesiz İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1233) "Alem yaratıldı yaratılalı böyle bir belaya uğramamıştır!" diyen kişi doğru konuşmuştur, zira hiçbir tarih bu akımın bir benzerini görmemiştir. Buhtunnasr'ın Kudüs'teki vahşeti onların Bağdat'taki vahşeti yanında pek sönük kalır!"¹¹⁹ diye ifade ettiği Moğol istilalarıdır.

Bölgede bir yıl kadar kısa bir süre hakim olan Moğollar'ın, Memlûkler tarafından yenilgiye uğratılmasıyla yaklaşık 250 yıl sürecek olan Memlûk idaresi başlamıştır. Memlûklerin gelişi Moğolların tahakküm ve zulmünü bertaraf etmiş, bölgede huzuru sağlamış, Müslüman halkı nispeten rahatlatmıştır.¹²⁰

Bu dönemin bir diğer büyük hadisesi de Haçlı seferlerinin yeniden hız kazanmış olmasıdır. Nevevî'nin hayatta olduğu günlere tekabül eden VII. Haçlı Seferi hicrî 647 yılında başlamış ve altı sene devam etmiştir. Haçlı saldırıları bütün olumsuz taraflarının yanında Nevevî'nin ilim hayatında müspet bir gelişmeye sebep

¹¹⁶ Harun Yılmaz, "Nevevî'nin Dımaşk'ı: Siyasî ve İlmî Yapı", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (Ankara: İSAM, 2022), 191-195.

¹¹⁷ İsmail Yiğit, "Memlûkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Şubat 2024).

¹¹⁸ Yılmaz, "Nevevî'nin Dımaşk'ı", 192.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 10/399.

¹²⁰ Harun Yılmaz, "Nevevî'nin Dımaşk'ı: Siyasî ve İlmî Yapı", 192-193.

olmuştur. Endülüs alimleri Dımaşk bölgesine gelerek burada ilmi faaliyetlerde bulunmuş İmam Nevevî de onlardan istifade etmiştir.¹²¹

Memlûk Devleti'nin gerçek anlamda kurucusu sayılan el-Melikü'z-Zâhir Baybars (öl. 676/1277) yaklaşık yirmi yıl sürecek yönetimi boyunca Haçlılarla ve Moğollarla mücadele etmiş ve bölgeyi bu iki işgalci güçten temizleyerek bu topraklarda nispeten bir rahatlama sağlamıştır.¹²²

Moğol istilasası ve Haçlı seferleri yanında Dımaşk iktisadi açıdan değerini korumuş ve konumu itibariyle İslam dünyasının önemli ticaret merkezleri arasına girmiştir. O dönemde bütün bu siyasal olayların, sosyal koşulları da derinden etkilediğini söylemek mümkündür. Nitekim Moğollardan kaçan kitleler daha güvenilir buldukları Şam ve Mısır diyarlarına sığınmış ve bu şekilde bir göç kültürü oluşmuştur.¹²³ Böylelikle farklı özelliklere sahip toplumlar kültürel bir etkileşim ve sosyal bir hareketlilik meydana getirmiştir. Bütün bu gelişmelerle birlikte uzun süren savaşlar da ağır vergilere sebep olmuş halk bu ağır vergilerden dolayı zor durumda kalmıştır. Nevevî bu durumun izalesi için yöneticileri sözlü ve fiili olarak uyarmış ve kendisinin hiçbir ekonomik kaygısı olmamasına, öyle ki maaş bile kabul etmemesine rağmen halkı irşad eden bir alim olarak bu görevi üstlenmiş ve halkı rahatlatmaya çalışmıştır. Bu siyasi, askeri ve sosyal şartların olduğu dönemde Nevevî, hicri 649 yılında el-Melikü'n-Nâsır Yusuf (öl. 658/1260) döneminde Dımaşk'a gelmiş ve Dımaşk'ta geçirdiği yaklaşık yirmi yedi yıllık sürede doğudan gelen Moğol istilasası, batıdan gelen Haçlı seferleri, şehirde seksen yıldan fazla süren Eyyûbi hakimiyetinin sona erişi, Memlûklerin Dımaşk'ı idaresi altına almasına kadar birçok olaya şahit olmuştur.¹²⁴

Genel hatlarıyla zikrettiğimiz gibi Nevevî'nin de yaşamış olduğu bu yüzyıl İslam dünyasının en çalkantılı dönemlerinden biridir. Bütün bu siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik meseleler olurken Nevevî kendisini ilme vermiş, zühd içerisinde bir yaşam sürmüş ve Müslümanlara miras olacak eserlerini bırakmıştır.

¹²¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. Mehmet Emin Özafşar - Bünyamin Erul (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018).

¹²² Yılmaz, "Nevevî'nin Dımaşk'ı", 195.

¹²³ Harun Yılmaz, "Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017).

¹²⁴ Harun Yılmaz, "Nevevî'nin Dımaşk'ı: Siyasî ve İlmi Yapı", 193-195.

2.2. NEVEVÎ'NİN HAYATI

Bu bölümde Nevevî'nin adı, nesebi, ailesi konuları ile birlikte doğumu, çocukluğu, ilim tahsili ve hocaları, tedris hayatı ve talebeleri, şahsiyeti ve ilmi kişiliği, idarecilerle olan ilişkisi ve son olarak vefatı ele alınacaktır. Nevevî'nin hayat hikayesine dair verilecek olan bu bilgiler, onun aile kökeni, çocukluk dönemi ve sonrası üzerine ışık tutmaktadır.

2.2.1. Adı, Nesebi ve Ailesi

Hadis alimi ve fakih olarak bilinen İmam Nevevî'nin künyesi ve nisbeleriyle tam ismi şöyledir: Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mirâ b. Hasan b. Hüseyin b. Muhammed b. Cum'a b. Hizâm el-Hizâmî en-Nevevî el-Havrânî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî.¹²⁵

Hiç evlenmediği ve çocuk sahibi olmadığı halde Araplar arasında bir gelenek olarak Yahyâ isimli kişilerin Hz. Zekerıyyâ ile Hz. Yahyâ arasındaki münasebetten dolayı genellikle kullandıkları gibi Ebû Zekerıyyâ künyesini almıştır. Nevevî daha hayattayken Muhyiddin lakabıyla anılmaya başlanmış ve böyle meşhur olmuştur fakat “dini ihya eden/yeniden diriltmek” anlamına gelen bu ifadeden Nevevî'nin hoşlanmadığı hatta kendisini bu lakapla ananlara hakkını helal etmediği zikredilmiştir. Bu hoşlanmama durumunun Allah'a tevazu halinden dolayı olabileceği gibi, Kur'an-ı Kerim'de geçen “Şu halde kendinizi temize çıkarmayın.”¹²⁶ ayetindeki hitaba dahil olma korkusundan dolayı da olabileceği ifade edilir. İmam Nevevî bu halin bir sebebinin de “Din canlıdır, sabittir, daimdir, kendisini ihya edecek birine muhtaç değildir.” sözüyle dile getirmiştir.¹²⁷

Nevevî Hizâmî nisbesini Hizâm adlı büyük dedesinden almıştır. Ailenin köklerinin sahâbî Hakîm b. Hizâm'a dayandığı, bu nisbenin de ondan alındığı söylense de Nevevî'ye göre bu doğru değildir.¹²⁸ Kendisiyle şöhret bulduğu ve daha

¹²⁵ Alâeddin İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-imâm Muhyiddîn* (Amman-Ürdün: Dar'ul Eseriyye, 1428), 37; Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî fî tercemeti kutbi'l-evliyâ'i'l-kirâm şeyhi meşâyihî'l-İslâm Muhyiddîn b. Zekerıyyâ en-Nevevî* (Medine-i Münevvere: Darü't-Türas, 1409), 35; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Minhâcû's-sevî* (Beyrut: Darü'l İbn Hazm, 1408), 25-26.

¹²⁶ *Kur'an Yolu* (Erişim 17 Mart 2024), en-Necm 53/32.

¹²⁷ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 37.

¹²⁸ Öğrencisi İbnü'l-Attâr bu bilgiyi Nevevî'den işittiğini belirtir. (İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 38-39.)

yaygın olarak kullanılan diğer nisbesi olan Nevevî nisbesini ise doğum yeri olan Nevâ'dan alır.¹²⁹ Nevâ Suriye'nin on dört ilinden birisi olan ve güneyindeki Dera ilinin Dera ilçesine bağlı bir şehirdir. Nevevî'nin dedesi Hizâm buraya yerleşmiş, Nevâ'yı memleket olarak benimsemiş ve nesilleri de burada devam etmiştir.¹³⁰ Yaygın olmamakla birlikte bugün Suriye'nin güneyinde bulunan bir bölge olan Havran'a nispetle Havranî nisbesiyle de anılmaktadır.¹³¹ Nevevî İmam Şâfiî'nin (öl. 204/820) mezhebini benimsediği için Şâfiî, yaşamının uzun bir kısmında Dımaşk'ta ikamet ettiği için Dımaşkî nisbelerini almıştır.¹³²

Nevevî'nin babası Şeref b. Mirâ, kendisine ait dükkanında esnafılık yaparak geçimini sağlayan ve ziraatle uğraşan bir kişiydi. İbnü'l-Attâr Şeref b. Mirâ'yı zâhit ve evliyaullahtan bir kişi olarak tanıtır.¹³³ İbn Fazlullah el Ömerî (öl. 749/1349) ise Nevevî'nin saygın ve "ocakları hiç sönmeyen" yani misafîrperver bir aileden geldiğini zikreder.¹³⁴ Babası Nevevî'nin vefatından sonra bir müddet daha yaşamış ve 685/1286'da vefat etmiştir. Nevevî küçük yaşlardan itibaren babasının dükkanında vakit geçirirken ticaret yerine Kur'ân-ı Kerîm ile meşgul olmayı tercih etmiştir.¹³⁵ Bütün bunlar, Nevevî'nin ailesi ve çevresindeki kültürel etkileşimler hakkında bize önemli ipuçları vermektedir.

2.2.2. Doğumu ve Çocukluğu

631/1233 yılının Muharrem/Ekim ayında¹³⁶ Nevâ'da doğan Nevevî çocukluk yıllarını burada geçirmiştir. Doğum günü net olarak bilinmemekle birlikte, bu ayın ikinci on gününde doğduğu talebesi İbnü'l-Attâr tarafından nakledilir.¹³⁷ Nevevî'nin çocukluk yıllarından itibaren bazı olağanüstü deneyimler yaşadığı nakledilir. İbnü'l-Attâr bizzat Nevevî'nin babasından; onun yedi yaşındayken Ramazan ayının yirmi

¹²⁹ Sehâvî, Nevevî'nin eserlerinde müellifin el yazısıyla kendisini Nevâvî şeklinde de andığını zikreder. (Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 35.) Süyûtî ise Nevevî'nin kendi el yazısıyla nisbesini her iki şekilde de zikrettiğini gördüğünü belirtir. (Süyûtî, *el-Minhâcû's-sevî*, 101.)

¹³⁰ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 39.

¹³¹ Ş. Tufan Buzpınar, "Havran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 17 Mart 2024).

¹³² İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 40.

¹³³ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 37.

¹³⁴ Süyûtî, *el-Minhâcû's-sevî*, 28.

¹³⁵ Abdülganî ed-Dakr, *el-İmâm en-Nevevî* (Dımaşk: Daru'l Kalem, 1415), 21-23.

¹³⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 41; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* (Dâru'l-Hicr, 1413), VIII, 396; Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn İbn Kadî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye* (Beyrut: Alemü'l Kütüb, 1407), II, 153; Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 36.

¹³⁷ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 41; Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 36; Süyûtî, *el-Minhâcû's-sevî*, 30.

yedinci gecesinde ansızın uyandıktan sonra babasını da uyandırdığını ve “Babacığım, evi saran bu ışık da nedir?” diye sorduğunu, tüm ailenin uyanmalarına rağmen bu ışığı görmediğini, nihayetinde o gecenin Kadir gecesini olduğunu anladıklarını nakleder.¹³⁸

Nevevî çocukluk yıllarında ilk olarak Kur’an eğitimiyle tahsil hayatına başlamıştır. Evliyaullahtan salih bir zât addedilen Yasin b. Yusuf el-Mürrâkişi (öl. 687/1288) Nevevî’yi on yaşında iken Nevâ’da oyun oynayan akranlarının yanında Kur’an-ı Kerîm okurken görmüş, onun halinden etkilenmiş, babası ve hocasıyla görüşerek Kur’an hıfzı ve ilim konusunda tavsiyelerde bulunup teşvik etmiştir. Kur’an hocasına giderek: “Umulur ki bu çocuk devrin en büyük alimi, en zâhit kişisi olacak ve insanlar onun ilminden faydalanacaklar” demiştir. Bunun üzerine babası Şeref b. Mirâ, oğlu ile ilgilenmiş ve ilim konusunda onu desteklemiştir. Nevevî, henüz buluğ çağına gelmeden Kur’an’ı hatmederek ilk eğitimini bu hocasından almıştır.¹³⁹ Nevevî’nin hayatının sonraki safhalarına yani Dimaşk’a gittikten sonraki yaşamına dair elimizde daha ayrıntılı bilgiler bulunsun da çocukluk yıllarına dair bunlar dışında elimizde pek bir bilgi bulunmamaktadır.

2.2.3. İlim Tahsili ve Hocaları

Nevevî ve babası 649/1251-52 yılında Nevevî on dokuz yaşında iken Dimaşk’a gitmişler ve Revahiyye medresesinde kalmışlardır.¹⁴⁰ Dimaşk VII. asrın ortalarında Zengî ve Eyyûbîler’in başlatmış olduğu medreseleşme hareketiyle birlikte önemli bir ilim merkezi haline gelmiş ve ilim ehli olan birtakım kimseler ilim tahsili için Dimaşk’a gelmişlerdir.¹⁴¹ Dimaşk o dönemde her ilim dalı için popüler bir konum olma özelliğini taşımaktadır.¹⁴² Nevevî Dimaşk’a vardığında öncelikle Dimaşk’ın saygın şahsiyetlerinden olan Emeviyye Camii vaizi ve imamı, Cemâleddin İbn Abdülmelik er-Rabâî’nin (öl. 689/1290) yanına gidip ona kendini

¹³⁸ İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’l-tâlibin*, 41.

¹³⁹ İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’l-tâlibin*, 43-44; Sehâvi, *Menhelü’l-azbû’r-ravî*, 37; Süyûtî, *el-Minhâcû’s-sevî*, 31.

¹⁴⁰ İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’l-tâlibin*, 44-45; Sehâvi, *Menhelü’l-azbû’r-ravî*, 38; Süyûtî, *el-Minhâcû’s-sevî*, 31.

¹⁴¹ Dimaşk’a gelen ilim ehli hakkında bk. Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk’ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 165-169.

¹⁴² Dakr, *el-İmâm en-Nevevî*, 26.

tanıtmıştır. Rabaî onu Firkâh lakabıyla bilinen ve Nevevî'nin kendisinden ders aldığı, ilk hocası olarak zikredilen Tâceddin el-Fezârî'ye (öl. 690/1291) yönlendirmiştir.¹⁴³

Fezârî Dımaşk'ın farklı medreselerinde mudlik ve müderrislik yapmış, İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) talebeliğinden geçmiş, müçtehid bir alimdir.¹⁴⁴ Fakat Nevevî biraz sonra zikredeceğimiz fıkıh hocalarının silsilesini zikrederken Fezârî'nin ismini zikretmemiştir. Bunun sebebi; aralarındaki yaş farkının az oluşu veya ilmi tavırlarının farklı oluşuyla beraber Dımaşk yöneticilerinin bazı icraatlarına karşılık tepkilerinin farklılık göstermesi ve bundan dolayı da bazı zamanlar karşı karşıya gelip ihtilafa düşmeleri olabilir.¹⁴⁵

Nevevî'nin Dımaşk'ta Fezârî ile ilim tahsili başlamış olur fakat kalacak yer sıkıntısı çeken Nevevî hocasından, ilim tahsil ederken aynı zamanda kalacağı bir yer talep etmiş, hocası Fezârî ise müderrisi olduğu Bâderâiyye Medresesi'nde öğrenciler için kalacak yer bulunmaması sebebiyle Nevevî'yi Revahiyye medresesine göndermiştir.¹⁴⁶ Nevevî'nin Revahiyye medresesine geldiği dönemde medresenin muidi, Nevevî'nin de tam anlamıyla ilim tahsil ettiği ilk fıkıh hocası olarak zikredebileceğimiz İshak b. Ahmed el-Mağribî'dir (öl. 650/1252).¹⁴⁷

Revahiyye medresesi 600/1203 senesinde Zekiyüddin b. Revâha (öl. 622/1225) tarafından inşa edilmiş Şâfiî mezhebine göre eğitim veren bir medresedir. Bu medresede Dımaşk'ın tanınmış Şâfiî fakih ve muhaddisleri ders vermiş, bir dönem müderrisliğini İbnü's-Salâh üstlenmiştir.¹⁴⁸

Nevevî hayatının sonuna kadar Revahiyye medresesinde kalmaya devam etmiş, talebeliği bittikten sonra da buradan ayrılmamıştır.¹⁴⁹ Revahiyye'ye kabulüyle Nevevî kalacak yer imkanıyla birlikte geçimi için ihtiyacı olan maddiyatı da buradan aldığı tahsisatla karşılamış, burada müderrisliğe başladıktan sonra ise yine medresede kalmaya devam ederek aldığı tahsisatın bir kısmını tasadduk etmiştir. Daha sonraki

¹⁴³ Dakr, *el-İmâm en-Nevevî*, 27.

¹⁴⁴ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İbn Kesîr, *Tabakatü fukahâ'îş-Şâfiyye* (Mısır: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1413), 921.

¹⁴⁵ Nail Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (Ankara: İSAM, 2022), 71.

¹⁴⁶ Dakr, *el-İmâm en-Nevevî*, 27.

¹⁴⁷ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugat*, nşr. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428), 18.

¹⁴⁸ Abdülkadir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fi tarihi'l-medâris* (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410), 199-206.

¹⁴⁹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 45-46.

yıllarında ise bu tahsisatı da almayarak, babasının gönderdiği yardımla hayatını devam ettirmiştir. Nevevî bütün bir yaşantısını İslami bir hassasiyetle sürdürmüş, helal ve haramlar konusunda çok titiz davranmıştır.¹⁵⁰ Nitekim Yâfî (öl. 768/1366), Nevevî'nin Revahiyye medresesinde yaşamayı tercih etmesinin, bina ve gelirlerinin helal olmasından dolayı olduğunu zikreder.¹⁵¹

Nevevî'nin tahsil hayatını iki parçaya ayırmak mümkündür. Tahsil hayatının ilk kısmı çocukluğundaki kıraat eğitiminden başlayarak, Dımaşk'e geldiği ve burada geçirdiği iki yıllık zaman zarfıdır. İkinci kısım ise hac ibadetini yerine getirdiği ve dönüşte Dımaşk'te ilim hayatına devam ettiği altı yıllık süreçtir. Nevevî, tahsil hayatının ilk kısmında çoğunlukla metinleri ezberlemiş, ikinci kısımda ise metinleri daha çok mütalaa etmiş, “şerh ve tashih” edecek şekilde bir okumaya tâbi tutmuştur. Metinlerle ilişkisi o kadar kuvvetlidir ki kendisine yapılan bir eleştiriye “Benimle *el-Vasît* hakkında tartışıyorlar oysaki ben bu kitabı dört yüz kere mütalaa ettim.” demiştir.¹⁵²

Nevevî'nin ilk derslerini fıkıh hocalarından almış olduğuna bakacak olursak, onun ilim tahsiline bir fıkıh talebesi olarak başladığını söylemek mümkündür. İlk olarak medresedeki fıkıh derslerini Şâfî fakihî İshak b. Ahmed el-Mağribî'den almıştır. Nevevî, Revahiyye medresesindeki talebeliğinin ilk iki yılında çok yoğun bir tahsil sürecinden geçmiştir. Nevevî, bu dönemi “yanını yere koymadan” yani gece gündüz devamlı olarak çalışarak geçirdiğini belirtir.¹⁵³ İlk olarak Şâfî mezhebinin temel kaynaklarından Şîrazi'nin (öl. 476/1083) *et-Tenbih*'i ile *el-Mühezzeb*'ini ezberlemeye başlamıştır. Nevevî Mağribî'den ders alırken hocasına metinleri şerh ve tashih ederek okuduğunu belirtmiş ve kısa sürede hocasının muidi olmuş; Mağribî medresede işlediği derslerin tekrarı vazifesini ona vermiştir.¹⁵⁴

Mağribî, yaşadığı dönemde Dımaşk'ın büyük Şâfî fakihlerinden olan İbnü's-Salâh ve Fahreddin b. Asâkir'den (öl. 620/1223) tahsil görmüş, Revahiyye medresesinde İbnü's-Salâh'a yirmi yıl boyunca muidlik yapmış bir fakihti. Nevevî hocasını hürmetle anar ve onun hakkında şöyle derdi: “İlmi, zühdü, takvası, ibadete

¹⁵⁰ Ebü'l-Feth Kutbüddin el-Yûnîni, *Zeylû Mirâti'z-zamân* (Kahire: Darü'l-Kitabi'l-İslami, 1413), IV, 184.

¹⁵¹ Sehâvi, *Menhelü'l-azbü'r-ravî*, 38.

¹⁵² Üdfüvî'nin (öl. 748/1347) el-Bedrü's-sâfir'inden naklen Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 43.

¹⁵³ Sehâvi, *Menhelü'l-azbü'r-ravî*, 39.

¹⁵⁴ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 45-47; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 33.

düşkünlüğü, fazileti ve bütün bu yönleriyle emsallerinin üstünde olduğu ittifakla sabit imam.”¹⁵⁵

Nevevî'nin hayatını incelediğimizde hocası Mağribî'nin onun ilmi şahsiyeti ve yaşayışının şekillenmesinde büyük etkileri olduğunu gözlemleriz. Nevevî, Dımaşk'ta iki yıl eğitimine devam ettikten sonra 651/1253 senesinde hac yapmak üzere yola çıkmış ve ağır bir humma hastalığına yakalanmış, hac ibadetini yerine getirip Dımaşk'a dönünce ilim tahsiline daha büyük bir iştiaqla devam etmiş ve hocası Mağribî'yi örnek alarak zâhidane ve âbidane bir hayat sürmeye başlamıştır. Âbidane bir yaşam tarzı, ilim ve amele verdiği önem bu hocası sayesinde şekillenmiş, babasının zikrettiğine göre Nevevî'nin bu hali ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Nevevî'nin hac dönüşüyle beraber ilim tahsili yoğunlaşmış, kendisi bu dönemde bir günde katıldığı derslerin sayısının on ikiye kadar çıktığını zikretmiştir.¹⁵⁶

Nevevî bu süreçte fıkıh derslerinde Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *el-Vasît* isimli eserini iki derste; yine Şîrâzî'nin (öl. 476/1083) *el-Mühezzeb*'ini; hadis derslerinde Müslim'in *Sahîh*'i ile Humeydî'nin (öl. 488/1095) *el-Cem beyne's-Sahîhayn*'ını; nahivde İbn Cinnî'nin (öl. 392/1002) *el-Lüma* isimli eserini ve lügat ilminde İbnü's-Sikkât'ın (öl. 244/858) *Islâhu'l-mantık* isimli eserini, fıkıh usulü derslerinde bazen Şîrâzî'nin *el-Lüma* isimli eserini bazen de Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *el-Müntehab*'ını okumuş ve ayriyeten usûlu'd-dîn (akaid ve kelam) ve esmâü'r-ricâl türü eserler takip etmiştir.¹⁵⁷ Bir günü ve bütün bir ömrü bu şekilde yoğun bir ilim tahsiliyle geçen Nevevî vaktinin ve ilminin bereketlenmesi için dua etmiş, duası ve gayretinin bir tecellisi olarak ona yirmi dört saatlik bir günü böylesine yoğun bir ilim tahsiliyle geçirmek nasip olmuştur. Bütün bu ilimleri alırken izaha muhtaç kelimeleri açıklığa kavuşturup, anlaşılması zor olan bazı kısımları şerh ederek aldığı dersleri kâmil manada anlamaya gayret etmiştir. Nevevî bu yoğun döneminde, devamlı olarak ezber ve tekrarlarla ilgilendiğini zikretmiş ve şöyle demiştir: “Gece gündüz hiçbir vaktimi zayi etmez, her an ilimle iştigal ederdim. Yolda gidip gelirken bile

¹⁵⁵ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugat*, 18.

¹⁵⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 47-50; Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 42.

¹⁵⁷ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 50.

tekrar veya mütalaa ile meşgul olurum.”¹⁵⁸ Öyle ki talebelerinden İbn Cemaâ kendisine ne zaman uyuduğunu sormuş o da: “Uykuya mağlup olduğumda bir süre kitaplara yaslanarak kestirir ve kalkardım” demiştir.¹⁵⁹

İslami ilimlerle ilgilendiği bu yoğun süreç içerisinde bir dönem tıp ilmine de merak duyan Nevevî İbn Sînâ’nın (öl. 428/1037) *el-Kanûn* isimli eserini alıp okumaya başlamış, bir süre bu kitapla meşgul olmuş ancak bu metnin kalbini kararttığını, onu okuduğu günlerde başka bir şey çalışamaz duruma geldiğini zikretmiştir. Sonrasında kendi kendine bunun sebebini sormuş ve “Allah’tan gelen bir ilham” la bunun sebebinin bu kitapla meşgul olması olduğunu anlamış ve odasında tıpla ilgili ne varsa çıkardıktan sonra kalbinin tekrar aydınlanıp eski haline döndüğünü ve öncesinde ilgilenmiş olduğu ilimlerle tekrar meşgul olabilme kuvvetini kendinde bulduğunu zikretmiştir.¹⁶⁰

İlk hocası olan Mağribî’nin vefatından sonra Nevevî fıkıh tahsilini sürdürmüş ve Şâfiî fikhını Revahiyye Medresesindeki diğer hocalarından biri olan ve Nevevî’nin ârif, zâhit, takva sahibi bir şahsiyet olarak andığı, devrinin “Dımaşk müftüsü” olarak bilinen, hocası Abdurrahman b. Nûh el-Makdisî’den (öl. 654/1256) almıştır. Bu medresede diğer bir ders aldığı hocası ise Nevevî’nin “mütkın, muhakkik, müdakkik, döneminde mezhebin imamı, önderliği ve kişiliği ittifakla sabit” diye andığı Sellâr diye meşhur olan Ebü’l-Hasan Sellâr b. Hasan el-Erbilî (öl. 670/1272) isimli hocasıydı.¹⁶¹ Bir diğer hocası da Nevevî’nin çok hürmet ettiği, “mütkın ve imam” bir alim olan Nevevî’nin kendisinden ilimle birlikte edep de tahsil ettiği hocası İzzeddin Ebû Hafs Ömer b. Es’ad er-Rabaî el-Erbilî (öl. 675/1277) idi.¹⁶² Nevevî bu hocalarından fikhı “kıraat, tashih, semâ, şerh ve tâlik” yollarıyla tahsil ettiğini belirtir.¹⁶³ Nevevî daha birçok hocadan fıkıh ve diğer alanlarda ders almış fakat bu üç hocasını ve ilk hocası olan İshak b. Ahmed el-Mağribî’yi hususi olarak zikretmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Sehâvî, *Menhelü’l-azbü’r-ravî*, 54.

¹⁵⁹ Ahmed Abdulaziz Kasım el-Haddad, *el-İmam en-Nevevi ve Eseruhu fi’l-Hadis ve Ulumihi* (Beyrut: Darü’l-Beşairi’l-İslamiyye, 1413), 35.

¹⁶⁰ İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’l-tâlibin*, 51-52.

¹⁶¹ İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’l-tâlibin*, 56.

¹⁶² İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’l-tâlibin*, 56.

¹⁶³ İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’l-tâlibin*, 55.

¹⁶⁴ Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ ve’l-lugat*, I, 17-18.

Nevevî'nin Şafii fikhî tahsil ettiği bir diğer hocasının da İbn Rezîn olduğu zikredilmiştir.¹⁶⁵

Nevevî'nin birçok hocadan fikhî usulü aldığı zikredilmekle beraber isimleri anılan usul hocalarından biri olan Ebû'l Feth Ömer b. Büндâr et-Tiflîsî eş-Şâfiî'den (öl. 672/1273) Fahreddin er-Râzî'nin *el-Müntehab* isimli eseri ile Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ* isimli eserinin bir kısmını okumuştur.¹⁶⁶ Talebesi Mizzî'nin (öl. 742/1341), hocasından naklettiğine göre Nevevî'nin diğer usul hocası, Dımaşk Kadılkudatı olarak bilinen ve Nevevî'nin kendisinden İbnü'l-Hâcib'in usule dair muhtasarının büyük bir kısmını okumuş olduğu İzzeddin İbnü's-Sâiğ'dir (öl. 683/1284).¹⁶⁷

Nevevî'nin hadis ilmi birikimi, farklı hocalardan temel hadis kaynaklarını okuyup rivayet icazeti almasıyla birlikte, hadis usulü, esmâ-ı ricâl ve fikhü'l-hadis alanında da dersler almasıyla oluşmuştur. Nevevî fikhî silsilesini dönemin en meşhur fakihleri arasından zikrettiği gibi hadis silsilesinde de isnatta âlîliği önemli görmüştür. Nevevî İmam Mâlik'in (öl. 179/795) *Muvatta'*ına yedi ravi aracılığıyla, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*ine, Buhârî ve Müslim'in (öl. 261/875) *Sahîh*'lerine, İbn Mâce, Ebû Dâvûd (öl. 275/889), Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen*'lerine ise altı ravi aracılığıyla ulaştığını zikreder.¹⁶⁸

Nevevî'nin istifade ettiği ve talebelik yaptığı hadis hocalarına gelince; ilk olarak talebesi İbnü'l-Attâr'ın hocasının en büyük hocası olarak zikretmiş olduğu, eserlerinde hocası hakkında övgü dolu sözlere yer verdiği, “şeyhülislam” lakabıyla anılan, Dımaşk'ın önde gelen ulema ailelerinden birine mensup olan bir hadis alimi Ebû'l-Ferec İbn Kudâme'nin (öl. 682/1283) ismini anabiliriz.¹⁶⁹

Nevevî'nin garîbü'l-hadis ve rical sahalarına yoğunlaşan hadis hocalarından, Nevevî'nin kendisini “şeyhimiz, imam, hafız” diye nitelendirdiği ve ondan uzun süre hadis öğrendiği hocası Zeynüddin Ebû'l-Beka Hâlid b. Yûsuf en-Nablusî'dir (öl. 663/1265).¹⁷⁰

¹⁶⁵ Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 158.

¹⁶⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 60.

¹⁶⁷ Nevevî'nin talebesi Mizzî'den naklen bk. Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 51.

¹⁶⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1396), I, 6.

¹⁶⁹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 65.

¹⁷⁰ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 62; Ahmed Abdulaziz Kasım el-Haddad, *el-İmam en-Nevevî ve Eseruhu fi'l-Hadis ve Ulumihi* (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1413), 51-53.

Nevevî'nin bir diğer hadis hocası İbnü'l-Burhân diye tanınan Radıyyüddin Ebû İshak İbrâhim b. Ebû Hafs es-Seffâr el-Vâsıtî'dir (öl. 664/1266). Nevevî, bu hocasından *Sahîh-i Müslim*'in tamamını dinlemiş, hocasını, “kendisinden razı olunan şeyh” diye nitelemiştir.¹⁷¹

Nevevî'nin hadis ilmi tahsil ettiği diğer bir hocası; kendisiyle *Sahîh-i Müslim*'in tamamını ve *Sahîh-i Buhârî*'nin geniş bir kısmını “şerh üzere” okuduğu yine Humeydî'nin *el-Cem beyne's-Sahîhayn* isimli eserinin önemli bir kısmını kendisinden dinlediği ve hocası hakkında “Kendisine on yıl talebelik yaptım, hoş karşılanmayacak hiçbir haline şahitlik etmedim” demiş olduğu hocası Ziyâeddin Ebû İshak el-Endelüsî ed-Dımaşkî'dir (öl. 668/1269).¹⁷²

Nevevî'nin hadis hocalarından biri de “Müsnidü's-Şam” lakabıyla tanınan Takıyyüddin Ebû Muhammed İbn Ebü'l-Yüsr İsmâil et-Tenûhî'dir (öl. 672/1274).¹⁷³

Nevevî'nin bu beş alim dışında Hanbeli mezhebine mensup diğer hocaları; Cemâleddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. Sâlim el-Enbârî ed-Dımaşkî (öl. 661/1263),¹⁷⁴ Zeynüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî (öl. 668/1269), ve Cemâleddin Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ebû Mansûr b. Ebü'l-Feth es-Sayrafi el-Harrânî'dir (öl. 678/1279).¹⁷⁵

Nevevî'nin diğer hadis hocaları; Ebü'l-Fezâil Abdülkerîm b. Abdüssamed b. Muhammed el-Harestânî (öl. 662/1264), Şerefeddin Abdülazîz b. Muhammed el-Ensârî (öl. 662/1264), Ebû Muhammed İsmâil b. Ebû İshak İbrâhim b. Ebü'l-Yüsr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Bekrî el-Hâfız, Şemseddin b. Ebû Amr ve Hanefî mezhebine mensup olduğu bilinen tek hocası; Ziyâeddin b. Temmâm'dır.¹⁷⁶

Nevevî'nin fıkıh ve hadis alanındaki hocalarını zikrettikten sonra, yoğunlaştığı bu iki alanda, onun için en önemli olan hocaları olarak; Sehâvî'nin (öl. 902/1497) tespitine göre Şafii fıkıhında Abdurrahman b. Nûh el-Makdisî'yi, talebesi

¹⁷¹ Sehâvî, *Menhelü'l-azbü'r-ravî*, 53; Dakr, *el-İmâm en-Nevevî*, 42; Haddad, *el-İmâm en-Nevevî ve Eseruhu fî'l-Hadis ve Ulumihi*, 53-54.

¹⁷² Süyûtî, *el-Minhâcû's-sevî*, 41; Dakr, *el-İmâm en-Nevevî*, 42; Haddad, *el-İmâm en-Nevevî ve Eseruhu fî'l-Hadis ve Ulumihi*, 54-55.

¹⁷³ Dakr, *el-İmâm en-Nevevî*, 44; Haddad, *el-İmâm en-Nevevî ve Eseruhu fî'l-Hadis ve Ulumihi*, 57.

¹⁷⁴ Dakr, *el-İmâm en-Nevevî*, 44.

¹⁷⁵ Haddad, *el-İmâm en-Nevevî ve Eseruhu fî'l-Hadis ve Ulumihi*, 58.

¹⁷⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 65-66.

İbnü'l-Attâr'ın şahit olduğuna göre hadis ilminde ise Ebü'l-Ferec İbn Kudâme'yi zikretmek mümkündür.¹⁷⁷

Bu hocalarının haricinde Nevevî eserlerinin bazı kısımlarında, hocaları arasında anılmayan, fakat ders ve sohbet halkalarına katıldığı bilinen başka alimler de zikretmiştir. Zikredilen hocalarından aldığı dersleri Revahiyye, Sârimiyye ve Bâderâiyye Medreseleri, Emeviyye Camii ile Eşrefiyye, Zâhiriyye ve Nûriyye Dârülhadisleri gibi yerlerde almıştır fakat onun hayatında hiç şüphesiz Revahiyye Medresesi önemli bir yer tutar.¹⁷⁸

Yaklaşık altı yıl kadar devam eden yoğun eğitim sürecinin ardından Nevevî tedris ve tasnif sürecine geçmiştir. Nitekim talebesi İbnü'l-Attâr bu süreci şöyle ifade eder: “Sonra eser tasnifine, görev üstlenmeye, ders vermeye, Müslüman halka ve yöneticilere nasihat etmeye başlar. Bir yandan da kendi nefsi adına ortaya koymuş olduğu gayretini, fıkıhın inceliklerine riayet etmeyi, zor da olsa alimler arasındaki görüş ayrılıklarının dışında kalmayı, kalp amelleri için murakabe ve onu farklı şaibelerden arındırmak için çaba sarfetmeyi, daima nefsinin muhasebe etmeyi sürdürür.”¹⁷⁹

Nevevî'nin 659-669/1261-1270 yılları arasında bir dönem İkbâliyye, Felekiyye ve Rükniyye medreselerinde müderrislik yaptığı zikredilmiştir.¹⁸⁰ Nevevî'nin müderrislik döneminde önemli bir konuma sahip olan ve o dönem müderrisliğini Nevevî'nin de hocası Ebu Şâme el-Makdisî'nin yapmış olduğu Eşrefiyye Dârülhadisi'dir. Onun vefatıyla birlikte otuz dört yaşında iken müderrisliğe, Nevevî geçmiş ve vefat edene kadar burada ders vermeye devam etmiştir. “Eşrefiyye şeyhliği” o zamanın Dimaşk'inde en yüksek makamlardan biriydi fakat Nevevî'nin itibarı ve bu makama getirilişi tamamen onun ilmi yetkinliğinden dolayı olmuştur.¹⁸¹

2.2.4. Tedris Hayatı ve Talebeleri

¹⁷⁷ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 52.

¹⁷⁸ Nail Okuyucu, “İslâmi İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî”, 54.

¹⁷⁹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 68.

¹⁸⁰ Yûnînî, *Zeylû Mirâti'z-zamân* (Kahire: Darü'l-Kitabi'l-İslami, 1413), III, 283-284.

¹⁸¹ Nail Okuyucu, “İslâmi İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî”, 59-61.

İmam Nevevî kendi ilim tahsilinden sonra 665-676/1266-1277 yılları arasında ders vermeyi sürdürmüş, talebelerine birçok eser okutmuş, insanlara fıkıh, hadis gibi ilimlerin yanında adab ve zühdü de öğretmiştir. Talebelerinden ilki “muhtasarü’n-Nevevî” şeklinde anılan ve 670/1272 yılının başlarından vefatına kadar sadece Nevevî’nin derslerini takip eden İbnü’l-Attâr diye bilinen Ebü’l-Hasan Alâeddin Ali b. İbrahim ed-Dımaşkî olmuştur.¹⁸²

Eşrefiyye Dârülhadisi’nde okuttuğu eserler arasında *Sahîhayn* (semâen ve bahsen), *Sünen-i Ebû Dâvûd*’un bir bölümü, Tahâvî’nin (öl. 321/933) *Şerhu Meâni’l-âsâr*’ı, Kuşeyrî’nin (öl. 465/1072) *er-Risâle*’si, İbnü’l-Cevzî’nin (öl. 597/1201) *Sıfatü’s-safve*’si ve Nasr el-Makdisî’nin (öl. 490/1096) *el-Hücce alâ tarîki’l-mehâcce* isimli eseri zikredilir.¹⁸³ Nevevî görev yaptığı süre boyunca hocalara verilmek üzere ayrılan maaşı almamıştır.¹⁸⁴

Nevevî’nin meşhur diğer talebeleri; Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ferah el-İşbîlî (öl. 699/1300),¹⁸⁵ Bedreddin b. Cemâa (öl. 733/1333), Ziyâeddin Ali b. Selim el-Ezraî, Hâfız Cemâleddin el-Mizzî, Kadıkudat Şemseddin İbnü’n-Nakib Muhammed b. İbrâhim (öl. 745/1344), müfessir ve muhaddis büyük alim İbn Kesîr’in babası Ebû Hafs Şehâbeddin İbn Kesîr, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebü’l Feth el-Hanbelî,¹⁸⁶ Reşîdüddin el-Hanefî’dir.¹⁸⁷ Burada meşhur bazı talebelerini zikretmekle yetindik fakat Nevevî daha birçok talebe yetiştirmiş ve çokça eser okutmuştur.

2.2.5. Şahsiyeti ve İlmi Kişiliği

Nevevî’nin ilmi kişiliğini şekillendiren en önemli isimlerden biri şüphesiz İbnü’s-Salâh’tır. İbnü’s-Salâh Moğol istilası ve Haçlı seferlerinin olduğu dönemde yaşamış, bu zorlu şartlar altında ilmi çalışmalarını sürdürmüş, çok değerli talebeler yetiştirmiş bir alimdir. Kendisi Kudüs’te Salâhiyye Medresesi’nde talebe yetiştirirken, Haçlıların şehri kuşatacağı anlaşıncı Dımaşk’a göç etmek zorunda kalmış ve orada müderrislik vazifesini devam ettirmiştir.¹⁸⁸

¹⁸² Haddad, *el-İmam en-Nevevi ve Eseruhu fi’l-Hadis ve Ulumihi*, 130.

¹⁸³ İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’t-tâlibin*, 63-64.

¹⁸⁴ Haddad, *el-İmam en-Nevevi ve Eseruhu fi’l-Hadis ve Ulumihi*, 75.

¹⁸⁵ İbnü’l-Attâr, *Tuhfetü’t-tâlibin*, 118; Süyûtî, *el-Minhâcû’s-sevî*, 52.

¹⁸⁶ Haddad, *el-İmam en-Nevevi ve Eseruhu fi’l-Hadis ve Ulumihi*, 137-138.

¹⁸⁷ Süyûtî, *el-Minhâcû’s-sevî*, 52.

¹⁸⁸ Mehmet Özşenel, “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü’s-Salâh ve Eseri Ulumu’l-Hadis”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2007), 56-61.

Nevevî, aynı dönemde yaşadığı kimseler tarafından bir Eş'arî olarak kabul edilmiş, felsefî ilimlere mesafeli duran bir kelamcılık yaklaşımını benimsemiştir. Kelam ve felsefî ilimlere olan mesafeli tutumu, Şafiliğin başlarda bir ehl-i hadis hareketi olarak doğup gün geçtikçe Eş'ari kelamıyla bütünleşmesi karşısında buna karşı halen eski tavrı devam ettirme düşüncesinde olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁸⁹

Nevevî'nin "tahkik ve itkanda zirve nokta" diye tarif ettiği İbnü's-Salâh'ın bazı eserlerini ikmal etmesi, onun mezhebe bakış açısını kendisinin de aynı şekilde devam ettirmesi, İbnü's-Salâh'ın bazı eserlerinin Nevevî'nin eserlerine kaynaklık etmesi, bazı meselelerde fetva verirken İbnü's-Salâh'ın fetvalarını takip etmesi, yazıldığı dönemde hadis usulünün yeniden canlanması kabul edilen İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs* eseri üzerine ilk çalışmaları yapıp bu eser üzerine iki adet ihtisar yazmış olması ve bu eseri derslerinde okutması, Nevevî'nin İbnü's-Salâh'a göstermiş olduğu ilgiyi örneklendirir niteliktedir.¹⁹⁰

Nevevî'nin yaşadığı dönemde İbnü's-Salâh gibi fakihlerin düşüncelerini takip edenler varsa da onlardan farklılaşan ikinci bir yaklaşım daha vardı. Bu yaklaşım aslında yine Nevevî'nin de benimsemiş olduğu Cüveynî ve Gazzâlî gibi ortak atalara sahip olmakla beraber, farklı bir fakihlik tavrı olarak türemiştir. Bu yaklaşım da yine mezhebî istikrardan yana olan ve bazı açılardan katı olarak nitelendirilebilecek olan fıkıh anlayışına karşı, mezhebin sunduğu fıkhi malumatı, rivayetleri daha rahat ve esnetilebilir bir şekilde değerlendirmeyi amaçlayan ve fıkıh usulünün sunduğu imkanları kullanarak farklı tercih ve içtihatları da benimseyen bir fakihlikten yanaydı. Bu yaklaşım yine Dımaşk coğrafyasında adı sayılan alimlerden olan İzzeddin İbn Abdüsselam, Ebu Şame el-Makdisi ve Fezârî gibi alimler tarafından temsil edilmekteydi. Nevevî'nin fıkıh ve hadis alanında ortaya koyduğu çalışmalar, o zamanki kafa karışıklıklarını izale edecek ve tenkitlere cevap verecek nitelikteydi. Nevevî hem mezhep içi rivayetleri titizlikle araştırarak temellerini sağlamlaştırmış,

¹⁸⁹ Nail Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", 78-79.

¹⁹⁰ Nail Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", 80-81.

hem de fıkhi hükümler ve içtihatlarla hadis rivayetleri arasında daha güçlü bir bağ kurmaya çalışmıştır.¹⁹¹

Nevevî'nin zikrettiğine göre Müslümanlığın esasları inanç (usul), eylem (fürû), âdâb, züht ve yüce ahlaki değerler ile birlikte olur.¹⁹² İbadetlerin sadece bir eylem olarak icra edilmesinin ötesinde, ibadetin doğru bir şekilde nasıl eda edileceği öğrenilmelidir.¹⁹³ Bu sebeple ilim ile uğraşmak, nafile ibadetlerden daha faziletli kabul edilmiştir. Öyle ki Allah rızası için tahsil edilen ilim Allah'ın sıfatlarından olup sahibi ölse dahi faydası devam eder.¹⁹⁴ Nevevî'ye göre ihlaslı bir alim Allah dostlarından, mertebesi evliyaullah'tır.¹⁹⁵

Nevevî ilim ve amel kadar adab meselesini de öncelemiştir. Öyle ki halkı irşad etmek amacıyla yazmış olduğu kıymetli eseri Riyâzü's-sâlihîn'i yazma amaçlarından biri, başta Hz. Peygamber'in adabıyla edeplenerek, dinin adabının öğrenilmesine yardımcı olmaktır. Talebesi Ebü'l-Abbâs b. Ferah el-İşbîlî (öl. 699/1300) Nevevî'den; ilim ve onun gereklerini yerine getirme, dünyaya ve onda olan her şeye karşı bir zühd hali, iyiliği emredip kötülüğü nehyetme gibi vasıflarıyla bahseder.¹⁹⁶

Nevevî orta boylu, esmer tenli, gür ve siyah sakallı, saçlarında beyazlar olan, az gülen, acı da olsa doğruyu söylemekten kaçınmayan, kınayıcının kınamasından korkmayan, ciddi bir duruşu ve heybetli bir görünüşü olan biriydi.¹⁹⁷ Nevevî züht içerisinde bir hayat sürdüğü için, genellikle tek katıktan oluşan, yani tek çeşit bir yemek yer, yediği şey ise genelde ailesinin Nevâ'dan gönderdiği çörekler ve Havran inciri olurdu. Ayda bir defa Nevâ'ya yolculuğa çıkacağı zaman etli yemek yer, uykusu gelmesin diye soğuk su içmez, bedenini rahatlatacağı ve rehavete kapılacağı endişesi ve edebinden dolayı hamama gitmezdi.¹⁹⁸ Talebesi İbnü'l-Attâr, bir gün Nevevî'nin kendisine yemesi için verilen salatalığı yemekten kaçındığını ve

¹⁹¹ Nail Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", 87-92.

¹⁹² Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Mukaddimetu'l Mecmu Şerhu'l Mühezzeb*, nşr. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman el-Muhaymid (Ervika li'd-diraseti ve'n-neşr, 1441), 118.

¹⁹³ Nevevî, *Mukaddimetu'l Mecmu Şerhu'l Mühezzeb*, 68.

¹⁹⁴ Nevevî, *Mukaddimetu'l Mecmu Şerhu'l Mühezzeb*, 138-139.

¹⁹⁵ Nevevî, *Mukaddimetu'l Mecmu Şerhu'l Mühezzeb*, 146-147.

¹⁹⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 118.

¹⁹⁷ Zehebî'den naklen Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 121-122.

¹⁹⁸ Haddad, *el-İmam en-Nevevî ve Eseruhu fi'l-Hadis ve Ulumihi*, 35.

“vücudumu rahatlatıp, uykumu getirmesinden endişeleniyorum.” dediğini zikreder. Nevevî yiyecekte dahil olmak üzere bu dünyanın tüm rahatlığından vazgeçmiş, kendisini ilime ve amele adanmıştı.¹⁹⁹

İbnü'l-Attâr hocasından şöyle bahseder:

“İlmi ve fenlerinde araştırmacı, ilmi ve her bir işinde titiz ve dikkatli idi. Hadis hafızı, sahîh olanı zayıf olandan ayırt edebilen, hadislerin garip lafızlarını ve doğru manalarını bilen, fikhî hükümler çıkarabilen bir muhaddis; Şâfiî mezhebinin hafızı, mezhebin kaidelerini iyi bir şekilde bilen, sahabe ve tabiin sözlerini bilen, alimlerin ittifak, ihtilaf ve icma ettikleri hususları bilen bir fakih. Zikredilen her şeyde selevin yolundan gitmiş, bütün zamanını farklı ilim ve amellere ayırmıştı. Bazen tasnifle bazen de talimle meşgul olur, bazı zamanlar namaz kılarken bazen de Kur'an okur, bazen de iyiyi emredip kötü olandan nehyederdi.”²⁰⁰

İbnü'l-Attâr Abdurrahîm Muhammed el-İhmimî'nin (öl. 684/1285) Nevevî hakkında kendisine şöyle dediğini zikreder: “Allah Şeyh Muhyiddîn'e rahmet eylesin, sahabenin yolundan ve izinden giderdi. Ben kendi devrimizde ondan başka sahabe hayatını yaşayan bir kimseyi bilmiyorum.”

Onun ilim ve ameli, amel ile zühdü mezceden kişiliğini Süyûtî şu sözleriyle ifade eder: “Yaşadığı devirde, ilim ve ibadet, helal ve haram hassasiyeti konusunda önder, adeta içinde en parlak gezegenlerin gizli olduğu ışık saçan bir lamba oldu. Âlimlerin âbidi, âbidlerin âlimi; muhakkiklerin zâhidi, zâhitlerin muhakkiki idi. Tâbiînden sonra onun gibisini kulaklar duymadı, gözler onun gibisini görmedi, ilim ve ibadeti kusursuz bir şekilde birleştirdi.”²⁰¹

Tarihçi Ebü'l-Feth el-Yûnînî (öl. 726/1326), Nevevî'yi “zühd içerisinde yaşayan, ilimler konusunda engin bilgi sahibi, faydalı eserleri bulunan, ibadete düşkün, takva sahibi bir kimse” olarak tanımlamış ve şöyle devam etmiştir: “Kendi döneminde takva, ibadet, dünyayı gözünde küçültme, tasnif ettiği eserler ve ilmi konusunda son derece tevazu içerisinde bir halde olma, yiyecek ve giyecek

¹⁹⁹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 120.

²⁰⁰ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 68.

²⁰¹ Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 26.

konusundaki titizliği, insanları kötülükten sakındırıp iyiliğe yönlendirme konusundaki hassasiyeti sebebiyle tek ve biricikti.”²⁰²

Nevevî'nin ilmî birikiminin yanı sıra toplum içerisinde sevilen ve sayılan bir şahsiyet oluşuna ona dair yazılmış biyografilere seçilen “Ashâb-ı Kirâm'ı Andıran Örnek Şahsiyet”, “Ömrünü İlme Mehîr Vermiş Bir Âlim”, “Dünyayı Kendine Zindan Eden Âlim” gibi başlıklar örnek gösterilebilir.²⁰³

2.2.6. İdarecilerle Olan İlişkisi

Nevevî'nin yetişkin bir alim olarak Dımaşk'ta ikamet ettiği yıllarda, bölge Memlûk devletinin yönetiminde, Baybars el-Bundukdârî ise devletin hükümdarı idi ve Nevevî ile Baybars farklı vesilelerle karşı karşıya gelmişti. Bununla beraber Dımaşk'ta yaşanan bu gelişmelerden Nevevî'nin ne kadar etkilendiğine, nasıl tepkiler verip, neler yaptığına dair Baybars döneminde sultana ve devlet yöneticilerine yazmış olduğu birkaç mektup ve bu sebeple sultanın huzuruna çıkıp onunla görüşmesi dışında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz.²⁰⁴

Hiz. Peygamber'in “Din nasihattir” hadisini kendisine şiar edinmiş olan Nevevî, bunu bir mesuliyet olarak görmüş ve devrin idarecileriyle “nasihat” gereği farklı sebeplerle görüşmüştür.²⁰⁵

Sultanın Dımaşk emlakı üzerinde bazı tasarruflarda bulunmak istemesi, sultanın bazı icraatları için ulemadan istediği fetvalara karşı çıkması, sultanın savaş ve fetihlerde elde edilen ganimetlerin taksimi konusundaki icraatı gibi durumlar üzerine Nevevî; halka adalet ve merhametle davranılması arzusu, halka ağır gelen vergilerin kaldırılması gibi hususları kimi zaman nasihat hadisini hatırlatarak, kimi zaman Hiz. Peygamber'in “tebaasına rıfk ile muamelede bulunanlar” hakkında ettiği duayı hatırlatarak, kimi zaman da Hiz. Peygamber'in iyi ve kötü çıkır açma (sünnet-i hasene-sünnet-i seyyie) hakkındaki hadisini hatırlatarak yöneticiyi uyarmıştır.²⁰⁶ İlk zamanlarda şikayet ve taleplerini idarecilere mektup yazarak ulaştıran Nevevî, birkaç

²⁰² Yûnînî, *Zeylû Mirâtî 'z-zamân*, III, 283.

²⁰³ Ömer Faruk Maden, “Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)”, *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (Ankara: İSAM, 2022), 972.

²⁰⁴ Harun Yılmaz, “Nevevî'nin Dımaşk'ı: Siyasî ve İlmi Yapı”, 195.

²⁰⁵ Baybars'a yazdığı mektubun başındaki nasihat kısmı için bk. İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 106.

²⁰⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 108-110.

defa da Dımaşk Dârüladli'nde bizzat sultanın huzuruna çıkar, öyle ki bu görüşmelerin birinin ardından sultanın bu görüşmeden oldukça etkilendiği ve kendisine tâzim gösterip muhabbet duyar hale geldiği hatta Nevevî'den korkup çekindiğine dair sözler zikrettiği nakledilir.²⁰⁷

2.2.7. Vefatı

İbnü'l-Attâr hocasının vefatına yakın vakitlerde bazı hadiseler yaşadığını zikretmiştir. Bunlardan biri, tâlime karşılık gibi algılanır endişesiyle normal şartlar altında kimseden hediye kabul etmeyen Nevevî'nin, kapısına gelen bir kimsenin getirdiği ibriği kabul etmesidir. İbnü'l-Attâr bu duruma şaşırınca Nevevî “Daha önce bir kişi pabuç göndermişti bu da ibrik, bunlar yolculuk araç gereçleridir.” demiştir. Bu olaydan birkaç gün sonra Nevevî'ye bir şahıs görünmüş ve “Kalk, Kudüs'ü ziyaret etmek üzere yola çık” demiş, Nevevî'de “Bana yolculuk izni verildi” demiştir.²⁰⁸ Aynı zamanda Nevevî'nin bu yolculuktan önce, ödünç aldığı kitapları geri vermesi, vefatının kendisine malum olduğu şeklinde yorumlanmıştır.²⁰⁹ Öyle ki bu yolculuğa çıkarken kendisini uğurlayanların “Ne zaman tekrar buluşacağız?” sorularına Nevevî “iki yüzyıl sonra” şeklinde cevap vermiş ve bununla ahireti kastettiği daha sonra anlaşılmıştır.²¹⁰

Nevevî Dımaşk'tan ayrılmadan önce vefat eden hocalarının kabirlerini ziyaret etmiş, onlara dualar etmiş, daha sonra hayatta olan hocalarını ve dostlarını ziyaret edip helalleşmiştir. Ertesi gün sabahleyin Nevâ'ya doğru yola çıkmış, Kudüs'ü ve Halîl'i ziyaret etmiş ve tekrar Nevâ'ya dönmüş ailesinin yanındayken hastalanmıştır. İbnü'l-Attâr, hocasının hastalandığını duyunca onu ziyaret etmiş, Nevevî bu ziyareti mutlulukla karşılamış hatta iyileşir gibi olmuş ve “Ailenin yanına dön” diyerek İbnü'l-Attâr'ı göndermiştir. Nevevî bu ziyaretten birkaç gün sonra 24 Recep 676/21 Aralık 1277 Çarşamba gecesini vefat etmiş ve sabah olunca Nevâ'ya defnedilmiştir. Kendisinin vefat haberi Dımaşk'a Cuma günü ulaşmış, Nevevî'nin vefat haberi Dımaşk'ta derin bir üzüntüye yol açmış, öyle ki günlerce dua edilmiş ve Emeviyye

²⁰⁷ Sehâvi, *Menhelü'l-azbü'r-ravî*, 157.

²⁰⁸ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 97-98; Sehâvi, *Menhelü'l-azbü'r-ravî*, 120.

²⁰⁹ Sübkî'nin et-Tabakatü'l-vüstâ'sından naklen bk. Sehâvi, *Menhelü'l-azbü'r-ravî*, 184.

²¹⁰ Lahmî'nin Tercemetü'n-Nevevî'sinden naklen bk. Sehâvi, *Menhelü'l-azbü'r-ravî*, 184.

Camii'nde kendisi için gıyabî cenaze namazı kılınmıştır.²¹¹ Halkın çoğunluğu tarafından sevilen bir alim olması sebebiyle öyle ki bazı Müslümanlar onun vefatına derinden üzülmüş²¹² kendisinden birçok keramet nakledilmiş,²¹³ hayatta iken onun hakkında olumsuz sözler zikredenler bile onun vefatıyla birlikte onun eserlerini tahsil etmeye başlamışlardır.²¹⁴ Nevevî'nin vefatının ardından bazı alimlerin de içinde olduğu birden çok kişi tarafından mersiyeler yazılmıştır.²¹⁵

Nevevî'nin hayattayken Filistin toprakları içerisinde vefat etmeyi arzuladığı ve bu duasının kabul olduğu nakledilir.²¹⁶ Zâhidane bir hayat süren Nevevî ardında maddî miras olarak sadece kitaplarını bırakmış, babası Şeref b. Mirâ da onun kitaplarını Müslümanların ve ilim talep edenlerin yararına sunsun diye Nevevî'nin talebesi Burhâneddin el-İskenderî'ye tevdi etmiş ve insanlar bu kıymetli eserlerden faydalanmışlardır.²¹⁷

2.3. NEVEVÎ'NİN ESERLERİ

Nevevî'nin eser tasnifine bakış açısı İbnü's-Salâh'ın şu ifadelerine benzer: “(Hadis talebesi) yetkin ve ehil hale gelince tahriç, telif ve tasnifle meşgul olmalıdır. Öyle ki Hatîb'in de dediği gibi bunlarla ilgilenmek hıfzı sabit kılar, kalbi arındırır, tabiatı keskinleştirir, ifadeyi iyileştirir, karışıklıkları açar, güzel anılmayı sağlar ve kişiyi zamanın sonuna kadar unutulmayan, ebedî biri kılar. Bunları yapmayan kişiler içerisinde hadis ilminde yetkinlik kazanan, zor ve kapalı noktaları anlama düzeyine gelen ve gizli faydalarına erişenlerin sayısı çok azdır.”²¹⁸

Bu kısımda İmam Nevevî'nin Müslümanlara adeta bir manevi miras olarak bırakmış olduğu eserleri ele alacağız. Nevevî İslami ilimlerin birçok sahasında eser telif etmiş, bunlar içerisinde üzerine birçok çalışmanın yapıldığı meşhur eserler olmakla birlikte daha az bilinen ve kendisine nispet edilen bazı eserler de bulunmaktadır.

²¹¹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 100.

²¹² Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 184.

²¹³ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 71.

²¹⁴ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 148, 156.

²¹⁵ Mersiyeler için bk. İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 119; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 82.

²¹⁶ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 185.

²¹⁷ Haddad, *el-İmam en-Nevevî ve Eseruhu fî'l-Hadis ve Ulumihi*, 23.

²¹⁸ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî Ulumi'l-Hadîs*, nşr. Nûreddîn İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406), 252.

2.3.1. Kur'an İle İlgili Eserleri

2.3.1.1. et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân

Kur'an kıraati, Kur'an eğitimi ve tilâvet adabıyla alakalı konuları barındıran bu eser, on bölümden meydana gelir. Hacmi küçük fakat içinde kıymetli bilgilerin çok olduğu bu eser ezberlenmesi kolay, faydası çok olması amacıyla Nevevî tarafından telif edilmiştir. Kitap, hıfz ve kıraat ile meşgul olanlara bir yol gösterici olma niteliği taşımaktadır ve bu gayeyle kaleme alınmıştır. 3 Rebûlâhir 666/22 Aralık 1267 tarihinde tamamlanan eser, Nevevî tarafından *Muhtasarü't-Tibyân* adıyla ihtisar edilmiştir. Bu eser M. Yaşar Kandemir hocamızın tercümesiyle Türkçemize de kazandırılmıştır.²¹⁹

2.3.1.2. Gaysü'n-nef' fî'l-kırâati's-seb'²²⁰

2.3.2. Hadis ve Hadis Usulü İle İlgili Eserleri

Nevevî hem kendisinin hadis ilmine olan iştıyakı hem de onu bir irşad vesilesi olarak görmesi sebebiyle bu alanda birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden bazıları diğerlerine göre daha meşhur olup üzerine sayısız çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Biz de bu başlık altında özet bir biçimde bu eserlere değineceğiz.

2.3.2.1. İrşâdü tullâbi'l-hakaik

Nevevî'nin bu eseri hem tarihi bilinen diğer eserleri içerisinde hem de hadis usulüne dair telif ettiği eserler içerisinde ilk eser olma vasfını taşır. Kitabın tam adı, *İrşâdü tullâbi'l-hakaik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik sallallahu aleyhi ve sellem*'dir. 11 Ramazan 663/21 Haziran 1265'te tamamlanan bu eseri Nevevî, kolayca ezberlenebilmesi amacıyla bir usul metni hazırlamış ve İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sini ihtisar edip ona bazı noktalarda eklemeler yaparak bu eseri

²¹⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Tibyân*, çev. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020).

²²⁰ Kandemir, "Nevevî".

yazmıştır.²²¹ Günümüzde bu eser, “*Nevevî’nin Hadis Usûlü*” başlığıyla Muhammed Enes Topgül ve Ömer Faruk Maden tarafından tercüme edilmiştir.

2.3.2.2. et-Takrîb ve’t-teysîr

Nevevî tarafından bu eser zaten İbnü’s-Salâh’ın eserinin bir nevi ihtisarı olan *İrşâdü tullâbi’l-hakaik* eserinin yeterli miktarda okunmadığı, daha muhtasar bir eserin daha iyi bir şekilde okunacağı fikriyle yazılmıştır.²²² Eser büyük ilgi görmüş, alimler tarafından şerh edilmiş ve eserin bir şerhi olan Süyûtî’nin *Tedrîbü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî* isimli eseri de epey şöhret bulmuştur. Bu şerhte Muhammed Enes Topgül ve Faik Akcaoğlu tarafından tercüme edilerek dilimize kazandırılmıştır.

2.3.2.3. el-Erbaûn en-Neveviyye

İkinci asrın ortalarından beri İslam dünyasında yer alan kırk hadis literatürü en bilinen örneğini Nevevî’nin *el-Erbaûn* isimli çalışmasıyla birlikte vermiştir. Nevevî İslam’ın usul, fîrû, adab, züht ve güzel ahlaka dair esasları toplayan bir çalışma yapmayı arzu etmiş ve bu amaç doğrultusunda Erbaûn’u kaleme almış ve eseri 19 Cemâziyelevvel 668/1270 tarihinde tamamlamıştır.²²³ Nevevî bu eseri İbnü’s-Salâh’ın dinin esasları ile ilgili yirmi altı hadisi içinde bulunduran *el-Ehâdisü’l-küllîyye* adlı eserine, çoğunluğunu Buhârî ve Müslim’in Sahîhleri’nden seçmiş olduğu on altı hadisi daha ekleyerek oluşturmuştur.²²⁴

Nevevî’nin *el-Erbaûn*’u üzerine çok sayıda şerh çalışması yapılmakla birlikte en önemli şerhleri arasında Ebü’l-Ferec İbn Receb el-Hanbelî’nin (öl. 795/1393) *Câmiu’l-Ulûm ve’l-Hikem* ve Muhammed b. Abdullah el-Cürdanî’nin (öl. 1331/1913) *el-Cevâhiru’l-Luluiyye* isimli eserleri zikredilebilir.

2.3.2.4. Riyâzü’s-sâlihîn

Nevevî’nin yaşamış olduğu dönemdeki İslâm dünyasını derinden etkileyen o siyasi ortamda Müslümanların bir bölümü dünyaya dalmış, farzları, vâcipleri ve İslâm’ın esaslarını yerine getirmekten uzaklaşmış bir durumdayken başka bir kısmı

²²¹ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdü Tullâbi’l-Hakaik* (Dımaşk: Mektebetu Dari’l-Minhaci’l-Kavim, 1440).

²²² Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve’t-Teyisîr li Ma’rifeti Süneni’l-Beşîri’n-Nezîr*, nşr. Muhammed Osman Huşt (Beyrut: Dârü’l-kitâbi’l-Arabî, 1405).

²²³ Sehâvî, *Menhelü’l-azbû’r-ravî*, 56.

²²⁴ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Erbaûn en-Neveviyye* (Beyrut: Dârü’l-Minhâc, 1430).

ise tasavvufa ve zühde yöneldikleri düşüncesiyle dünya ile bağlarını koparmış, adeta dünyada hiçbir sorumluluğa sahip değilmiş gibi hareket ediyorlardı. Diğer bir grup da farklı bölgelerde düşmanlara karşı cihadı sürdürmeye çalışıyorlardı.²²⁵ Böyle bölünmelerin olduğu bir atmosferde İmam Nevevî “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız.”²²⁶ ayet-i kerimesini adeta kendisine şiar edinerek, meşhur eserlerini yazmış ve bu ümmete bir miras olarak bırakmıştır. *Riyâzü’s-sâlihîn* de bu amaçla Nevevî tarafından yazılmış ve İslam dünyasına bir miras olarak bırakılmıştır.

14 Ramazan 670/14 Nisan 1272 tarihinde tamamlanan, içerisinde bulundurduğu hadislerin çoğunu Kütüb-i Sitte’den kalan kısmını da diğer güvenilir kaynaklardan alan ve on sekiz bölümden oluşup içinde 1900 kadar hadis bulunduran bu eserin tam adı *Riyâzü’s-sâlihîn min hadîsi seyyidi’l-mürselîn*’dir. Hadislerin senedsiz olarak, sadece sahâbî râvileri zikredilerek verildiği bu eser birçok dile tercüme edilmiş olup ayrıca şerhleri ve muhtasarlari da bulunmaktadır. *Riyâzü’s-sâlihîn* üzerine yapılan çalışmalardan ilk ve en bilineni İbn Allân’ın (öl. 1057/1647) kaleme almış olduğu *Delîlü’l-fâlihîn li-turuki Riyâzi’s-sâlihîn* isimli şerh çalışmasıdır.²²⁷ Günümüzde ise kıymetli M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütü Çakan ve Raşit Küçük hocalarımız bu eseri *Riyâzü’s-sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri* başlığıyla birlikte Türkçe’ye çevirmiş ve şerhetmişlerdir.

2.3.2.5. Minhâcü’l-muhaddisîn: Şerhu’n-Nevevî ale’l-Müslim

İmam Nevevî bu eserini kendi eserlerinde zikrederken *Şerhu’l-Müslim* diye ifade etmiş, 674/1275 yılından sonra başladığı bu eserin telifi on bir yıl sürmüştür. Nevevî’nin vefatından bir yıl önce tamamlanmış olan bu eseri onun son eserleri arasında değerlendirmek mümkündür. Nevevî bu eserde hadislerin metin kısmındaki garîb kelimeleri açıklamış, sened kısmındaki râvileri tanıtmış, birbirine zıt gibi görünen hadisleri de izah etmiştir.²²⁸ Nevevî’nin bu çalışmasını önemli kılan

²²⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Riyâzü’s-sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, ed. M. Yaşar Kandemir vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2019), 84-85.

²²⁶ *Kur’an Yolu* (Erişim 18 Mart 2024), Âl-i İmrân, 3/110.

²²⁷ Raşit Küçük, “Riyâzü’s-Sâlihîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 23 Mayıs 2024).

²²⁸ Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*.

özelliklerinden biri onun bu eserde Müslim'in *Sahîh*'ine bab başlıkları koymuş olmasıdır.²²⁹

Minhâcü'l-muhaddisîn üzerine Sadûn el-Îsâvî, *el-Îmâm en-Nevevî ve menhecühü fi şerhi Sahîhi Müslim* ve Yakup Koçyiğit, 1989 yılında Muhyiddin en-Nevevî'nin *Hayatı, Eserleri ve Sahîh-i Müslim Şerhindeki Metodu* adıyla birer yüksek lisans tez çalışması, Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âli Süleyman, Riyâd'da 1415/1994 yılında *er-Rudûd ve't-teakkubât alâ mâ vaka'a li'l-Îmâm en-Nevevî fi Şerhi Sahîhi Müslim mine't-te'vîl fi's-sıfât ve gayrihâ* isimli bir doktora çalışması hazırlamışlardır.²³⁰

2.3.2.6. Şerhu Sahîhi'l-Buhârî

Eserde Buhârî, Buhârî'nin hocaları ve öğrencileri, sahih hadis ve Sâhihayn'ın değeri ve de bazı hadis terimleri tanıtılmış olup, *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-karî li-Sahîhi'l-Îmâmî'l-Buhârî* adıyla müstakil olarak Ali Hasan Ali Abdülhamid tarafından neşredilmiştir.²³¹

2.3.2.7. et-Telhîs şerhu'l-Câmîi's-sahîh li'l-Buhârî

Nevevî az önce zikredilen, Buhârî'nin *Sahîh*'ini şerh etmek amacıyla başladığı eserin telifine devam ederken, aynı eser üzerine daha muhtasar ikinci bir şerh yazmaya başlamıştır. Bu şerhin tam adı *Telhîsu şerhi'l-elfâz ve'l-meânî mimmâ tezammenehû Sahîhu'l-Îmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. Îsmâîl el-Buhârî* olmakla beraber *et-Telhîs* diye bilinir. Nevevî bu eserde *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk üç kitabı ve dördüncü kitabın da yaklaşık yarısına kadar olan kısmı şerhetmiş, “Kitâbü'l-Vudû” kısmının otuz üçüncü babına kadar gelmiştir fakat eseri tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir.²³²

2.3.2.8. el-Îcâz fi şerhi Süneni Ebî Dâvûd

Nevevî Kütüb-i Sitte eserleri içerisinde Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri için olduğu gibi Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i için de bir çalışma yapmıştır. Bu çalışma da

²²⁹ Kandemir, “Nevevî”.

²³⁰ Kandemir, “Nevevî”.

²³¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-karî li-Sahîhi'l-Îmâmî'l-Buhârî*, nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamid (Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420).

²³² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Telhîs Şerhu'l Câmîi's-Sahîh li'l-Buhârî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, (Riyad: Dâru Taybe, 1429).

tamamlanamamış olmakla beraber Nevevî, “Kitâbü’l-Vudû” bölümünün kırk yedinci babına kadar *Sünen*’i şerh etmiştir.²³³

2.3.2.9. el-Hulâsa fî ehâdîsi’l-ahkâm

Hulâsatü’l-ahkâm fî [min] mühimmâti’s-sünen ve kavâidi’l-İslâm diye uzunca bir adı da olan bu eseri Nevevî, *el-Mecmû* isimli eserinde geçen ahkâm hadislerini derlemek ve açıklamak için yazmıştır. Tamamlanamamış bu çalışmada Nevevî, “Zekât” bölümüne kadar yazabilmiştir.²³⁴ İbnü’l-Mülakkin (öl. 804/1401) bu eserin eğer tamamlanmış olsaydı eşi benzeri olmayan bir eser olabileceğini zikretmiştir.²³⁵

2.3.2.10. el-Ezkâr

Tam adı *Hilyetü’l-ebrâr ve şîârü’l-ahyâr fî telhîsi’d-daavât ve’l-ezkârî’l-müstehabbe fî’l-leyl ve’n-nehâr* olup Nevevî’nin ilk telif ettiği eserlerden olan bu çalışmayı İmam Nevevî 665/1266 yılında tamamlamıştır. On dokuz bölüm ve 356 bab şeklinde bir araya getirilen eserdeki rivayetler genellikle İbn Mâce’nin *es-Sünen*’i dışındaki eserlerden seçilmiştir. Bu eserde hadis kaynaklarındaki rivayetler, senedleri hazfedilerek ilgili ayetler, sahabe ve tâbiîn kavilleri ışığında verilmiş, rivayetler hakkında sıhhat hükmü belirtilmiştir. Farklı şerhleri ve muhtasarlari da mevcut olan bu eser Türkçemize de M. Yaşar Kandemir’in tercümesiyle kazandırılmıştır.²³⁶

2.3.2.11. el-İmlâ

Nevevî’nin, yarım kalmış çalışmalarından biri olan bu metin, onun niyet hadisinin şerhi olarak imla ettirdiği bir metindir.²³⁷ Sehâvî, “*Kitâbü’l-Emâlî fî’l-hadîs*” ismindeki bir eserin daha Nevevî’ye nispet edildiğini 13 Rebûlâhîr 666/13

²³³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-İcâz fî şerhi Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan (Amman-Ürdün: Dârü’l-eseriyye, 1428).

²³⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Hulâsatü’l-Ahkâm fî Mühimmâti’s-Sünen ve Kavâidi’l-İslâm*, nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1418).

²³⁵ Sehâvî, *Menhelü’l-azbû’r-ravî*, 55.

²³⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, çev. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: Tahlil Yayınları, 1441).

²³⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-İmlâ şerhu hadîsi inneme’l-a’mâlû bi’n-niyyât*, nşr. Muhammed b. Yûsuf el-Cûrânî (Beyrut: Dârü’l-hadîsi’l-Kettâniyye, 1436).

Eylül 1277 tarihinde imla edilen bu metni incelediğini fakat ikisi arasında bir fark göremediğini zikreder.²³⁸

Nevevî'nin hadis ilmine dair eserleri içinde Sehâvî ve Süyûtî'nin zikrettiğine göre “*Muhtasaru Süneni't-Tirmizî*” isimli bir eseri de vardır. Süyûtî, bu çalışmanın metninin müellif nüshasını gördüğünü ve bazı sayfaları temize çekilmiş olsa bile genel olarak müsvedde halde kaldığını belirtir.²³⁹

2.3.3. Fıkıh ve Fıkıh Usulü İle İlgili Eserleri

2.3.3.1. Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn

Nevevî, Râfî'nin (öl. 623/1226) Gazzâlî'nin *el-Vecîz* isimli eseri üzerine yazdığı ve *eş-Şerhu'l-kebîr* diye bilinen geniş hacimli eserini ihtisar ederek yeniden düzenlemiş ve bu eseri ortaya çıkarmıştır. Sehâvî, müellifin el yazısıyla düştüğü ferağ kaydında eserin tamamlanış tarihinin 15 Rebûlevvel 669/1 Kasım 1270 olduğunu zikreder.²⁴⁰ Şâfiî fıkıhı için önemli bir kaynak olan bu eserin üzerine birçok müellif ihtisar ve şerh çalışmaları yapmıştır.²⁴¹ Nevevî bu eserin üzerine *el-İşârât ilâ mâ vakaa fi'r-Ravza mine'l-esmâ ve'l-lugat* isminde bir eser daha kaleme almış, müellifin “Salât” bölümüne kadar getirebildiği bu eserin ismini Süyûtî *Dekaiku'r-Ravza* olarak zikretmiştir.²⁴²

2.3.3.2. Minhâcü't-tâlibîn

Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn* eserini yazdıktan sonra mezhep fıkına dair muhtasar bir eser kaleme almak istemiş ve Râfî'nin *eş-Şerhu'l-kebîr* isimli eserinin muhtasarı olan *el-Muharrer* isimli eserini, tekrar ihtisara tabi tutarak Minhâcü't-tâlibîn isimli eseri yazmıştır.²⁴³ Nevevî'nin bu eseri 19 Ramazan 669/1 Mayıs 1271 tarihinde tamamladığı ferağ kayıtlarında bulunmaktadır.²⁴⁴

²³⁸ Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 55.

²³⁹ Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 60; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 64.

²⁴⁰ Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 57.

²⁴¹ Nevevî, *Ravzatü't-Tâlibîn ve umdetü'l-Müttakîn, el-Mektebetü'l-İslâmi*, nşr. Zuheyr eş-Şaviyş, Beyrut-Dimaşk, 1991.

²⁴² Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 57-58; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 64.

²⁴³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Minhacü't-Talibin ve Umdetü'l-Müftin*, nşr. Muhammed Tahir Şaban (Cidde: Darü'l-Minhac, 1426).

²⁴⁴ Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 57.

Nevevî daha sonra bu eseri İslam telif geleneğinde tâlikat olarak zikrettiğimiz ve bir metnin daha iyi idrak edilebilmesi için yapılan açıklamalar anlamına gelen bir tür olan tâlikat niteliğinde bir eser daha yazmış ve ismine *Dekâiku'l-Minhâc* demiştir. Daha sonra bu eserin de özetini *ed-Dürrü'l-venhâc şerhu Dekâiki'l-Minhâc* ismiyle kaleme almıştır.²⁴⁵

2.3.3.3. el-Mecmû: Şerhu'l-Mühezzeb

Nevevî'nin yazdığı eserler içerisinde son dönem eserlerinden olan ve yazmış olduğu fıkıh eserleri içerisinde en hacimli eseri olan el-Mecmû, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb* isimli eserinin şerhi olarak ortaya konmuştur.²⁴⁶ İmam Nevevî eseri tamamlayamadan vefat etmiş, Takıyyüddin es-Sübkî (öl. 756/1355) eseri tamamlamaya niyet etmiş ancak o da eseri nihayete erdiremeden vefat etmiştir. Eser daha sonra diğer alimler tarafından tamamlanmış ve basılmış, Nevevî tarafından kaleme alınmış olan mukaddime kısmı ise ayrı olarak *Kitâbü'l-İlm ve âdâbü'l-âlim ve 'l-müteallim* adıyla yayımlanmıştır.²⁴⁷

2.3.3.4. Tashîhu't-Tenbîh

Nevevî bu eseri Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *et-Tenbîh* isimli eserinin üzerine eleştirel bir şerh olarak yazmıştır. İbnü'l-Attâr bu kitabın ismini *el-Umde fî tashîhi't-Tenbîh* şeklinde zikreder.²⁴⁸ Bu eser Nevevî'nin diğer şerh çalışmalarından, içerisinde sadece, izaha yahut tashihe ihtiyaç duyan problemleri ele alması ve diğer konulara değinmemesi ile ayrılır. Bu eser Nevevî'nin ilk telif ettiği eserlerden olduğu için bazı alimler onun diğer eserlerine muhalefet eden bir konu olması halinde bu eserde bahsedilene itimat edilmeyeceğini zikretmişlerdir.²⁴⁹

2.3.3.5. et-Tenkîh fî şerhi'l-Vasît

²⁴⁵ Kandemir, "Nevevî".

²⁴⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *El-Mecmu Şerhu'l-Mühezzeb*, nşr. Muhammed Necib el-Mutîî (Cidde: Mektebetü'l-İrşâd).

²⁴⁷ Kandemir, "Nevevî".

²⁴⁸ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 74.

²⁴⁹ Dakr, *el-İmâm en-Nevevî*, 176.

Nevevî tarafından Gazzâlî'nin el-Vasît isimli eserindeki hataları eleştirel bir üslupla ele almak ve düzeltmek gayesiyle yazılmış fakat tamamlanamamıştır. Nevevî dile getireceği eleştirileri kitabının girişinde on iki başlık şeklinde sıralamıştır.²⁵⁰

2.3.3.6. el-Usûl ve'd-davâbıt

Küçük bir risale şeklinde olan bu eserde birçoğu fıkıhla alakalı olan çeşitli konular incelenmiştir. Nevevî eserde ilim talebesinin bilmesi gereken fikhî kaideler ile yine Şâfiî fikhına dair dokuz tane mesele ele alarak bunları açıklamıştır.²⁵¹

2.3.3.7. el-Îzâh (fî menâsiki'l-hac)

Nevevî, hac menâsiki konusunda dair birden fazla eser yazmış, aralarında en çok bilineni *el-Îzâh* isimli eseri olup o bu eseri İbnü's-Salâh'ın *Sılatü'n-nâsik fî âdâbi'l-menâsik* metninin üzerine bina etmiştir.²⁵² Bu metnin temelini oluşturan konuları ele almış ve eklemeler yaparak *el-Îzâh* isimli eserini oluşturmuştur. Eser sekiz bölümden oluşmakla birlikte eserde, sefer âdâbı, hac ve umrenin rükün ve şartları, Mekke, Medine, Mescid-i Nebvî ve Harem bölgesi hakkında bilgilere yer verilmiştir.²⁵³ İbn Hacer el-Heytemî (öl. 974/1567) bu eser üzerine bir haşiye yazmış ve İbn Hacer'in şerhi metinle birlikte *Hâşiye ale'l-Îzâh fî'l-menâsik* adıyla anılmıştır.²⁵⁴ Nevevî'nin *el-Îzah* dışında kadınlara özel yazdığı bir menâsik kitabı vardır ve İbnü'l-Attâr'ın zikrettiğine göre Nevevî menasik konusuna dair toplamda altı adet eser kaleme almıştır.²⁵⁵

2.3.3.8. Fetâva'l-Îmâm en-Nevevî

Uyûnü'l-mesâil, *el-Mesâilü'l-mensûra*, *el-Mensûrât* ve *uyûnü'l-mesâili'l-mühimmât* gibi isimlerle de bilinen bu eser Nevevî'nin öğrencisi İbnü'l-Attâr tarafından derlenmiştir.²⁵⁶ Eser, içerisinde Nevevî'nin bazı fetvaları ve derslerde

²⁵⁰ Süyûtî, *el-Minhâcî's-sevî*, 62.

²⁵¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en- Nevevî, *el-Usûl ve'd-Davâbıt*, ed. Muhammed Hasan Heytu (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1406).

²⁵² Haddad, *el-Îmâm en-Nevevî ve Eseruhu fî'l-Hadis ve Ulumihi*, 147-232.

²⁵³ Dakr, *el-Îmâm en-Nevevî*, 177.

²⁵⁴ Cengiz Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 19 Mart 2024).

²⁵⁵ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 78.

²⁵⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 79-80.

açıkladığı hadis, tefsir ve fıkıh ilimleriyle alakalı 362 meseleyi bulundurur.²⁵⁷ Ayrıca Sehâvî Nevevî'nin eserleri içerisinde İbnü'l-Attâr'ın düzenlediği “*Fetâvâ*” isimli eserde bulunmayan fetvaları içeren bir eseri daha olduğunu zikreder.²⁵⁸

2.3.3.9. et-Tahkik

Nevevî'nin Şafii fıkına dair yazdığı eserlerden biri olan bu eser, tamamlama imkanı bulamadığı bir başka çalışmasıdır. İbnü'l-Mülakkın bu eseri Nevevî'nin *el-Mecmû* isimli eserinin bir muhtasarı olarak değerlendirir. Fakat Nevevî bu eserinde daha önceki kitaplarında zikretmediği birçok konuyu ele alır, daha önce ele almadığı bazı kaide ve kurallara da bu eserinde yer vermiştir.²⁵⁹

2.3.3.10. Mes'eletü'l-ganîme

“*Mes'eletü tahmîsi'l-ganâim*” ismiyle de zikredilen bu eser Nevevî'nin son çalışmalarından biri olmakla beraber ganimetlerin nasıl taksim edileceğine dair konuları içinde barındırır.²⁶⁰

2.3.3.11. Mensekü'n-nisâ'

Nevevî'nin hac menasikine dair yazmış olduğu eserlerden biri olan bu eser kadınların hac menâsikiyle alakalı kısa bir metindir. Eser önce *Menâsikü'l-mer'e* ismiyle zikredilmişse de daha sonraları *Mensekü'n-nisâ'* adıyla yayımlanmıştır.²⁶¹

2.3.3.12. Dekaku'l-Minhâc

Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn* isimli eseri Râfî'nin *el-Muharrer* isimli eserinin bir muhtasarı olmakla beraber Nevevî bu eseri ihtisar ederken zikrettiği bazı meseleleri izah etmek için de *Dekaku'l-Minhac* isimli bu eserini yazmıştır.²⁶² Bu

²⁵⁷ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Fetâvâ'l-İmâm en-Nevevî*, nşr. Muhammed el-Haccar (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1417).

²⁵⁸ Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 63.

²⁵⁹ Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 60.

²⁶⁰ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 79.

²⁶¹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 78.

²⁶² İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 89; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Minhâcü't-tâlibîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 29 Mayıs 2024).

eser Minhâc metniyle beraber çok kez yayımlanmakla beraber müstakil olarak da neşredilmiştir.²⁶³

2.3.3.13. Âdâbü'l-istiska

Yağmur duasının ne şekilde yapılacağı, yağmur duası namazına dair fıkhi hükümler ve bu duanın âdâbı ile ilgili konuları zikreden kısa bir risaledir.²⁶⁴

2.3.3.14. Mühimmâtü'l-ahkâm

Nevevî'nin "Tahâretü'l-beden ve's-sevb" başlığına kadar yazmış olduğu bu eser, içerisinde birçok hükmü barındırmakla beraber bu şekliyle Nevevî'nin et-Tahkik isimli eserine benzetilir ancak bu eserde ihtilaflar zikredilmeden yalnızca hükümler aktarılmıştır.²⁶⁵

2.3.3.15. Âdâbü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî²⁶⁶

2.3.4. Dil İle İlgili Eserleri

2.3.4.1. Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugat

Nevevî'nin birçok eserinde atıf yaptığı eserlerinden biri olan *Tehzîb* isimli bu eserde Nevevî, Müzenî'nin (öl. 264/878) *el-Muhtasar*'ı, Şîrazî'nin (öl. 476/1083) *el-Muhezzeb* ve *et-Tenbîh*'i, Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *el-Vasît* ve *el-Vecîz* isimli eserleri ve kendi eseri olan *Ravzatü't-tâlibîn* isimli eserde zikredilen kelime, kavramlar ve şahısları tanıtır. Geçmiş Şâfiî fakihler hakkında değerlendirmelerin de içerisinde bulunduğu eser, esmâ ve lugat olmak üzere iki ana bölümden oluşup, dil ve rical bilgisinin fıkıh ilmiyle mezcedildiği bir çalışmadır.²⁶⁷ Nevevî'nin temize çekme fırsatı bulamadığı bu eseri Mizzî son halini vererek neşretmiştir.²⁶⁸

2.3.4.2. Tahrîru elfâzi't-Tenbîh

²⁶³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Dekaiku'l-Minhâc*, nşr. İyad Ahmet el-Gavc (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416).

²⁶⁴ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 62; Süyûtî, *el-Minhâcû's-sevî*, 64; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Âdâbü'l-istiska*, nşr. Sâre bint Hamed el-Hâlid (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1431).

²⁶⁵ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 61.

²⁶⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Âdâbü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî*, nşr. Bessam Abdülvehhab el-Cabi (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1408).

²⁶⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugat*, nşr. Abduh Ali Kuşek (Dimaşk: Darü'l-Feyha, 1434).

²⁶⁸ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 84; Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 57; Süyûtî, *el-Minhâcû's-sevî*, 60-61; Kandemir, "Nevevî".

Şîrazî'nin *et-Tenbîh*'i üzerine yazılmış bu eser *Tahrîrû't-Tenbîh*, *et-Tahrîr fî (şerhi) elfâzi't-Tenbîh*, *Tahrîru lugati't-Tenbîh* gibi isimlerle de zikredilir. Nevevî bu kitabında *et-Tenbîh*'i esas alarak mezhep kitaplarında geçen kelime ve kavramları açıkladığını zikreder. Bu metinde *Tashîh* isimli eserinden farklı olarak kelime ve kavram açıklamalarına ek olarak tanımlara da yer verilmiş, *et-Tenbîh*'te geçen kelimeleri okunuşları açısından değerlendirerek nüsha farklarına da işaret etmiştir.²⁶⁹ Bu eser Nevevî tarafından 25 Zilhicce 671/13 Temmuz 1273'de tamamlanmıştır.²⁷⁰ Eser müstakil olarak neşredilmiş olmakla beraber *et-Tenbîh* ile yayımlanmış baskıları da bulunmaktadır.²⁷¹

2.3.4.3. el-İşârât ilâ beyâni'l-esmâ'i'l-mübhemât

Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Esmâ'ü'l-mübhemâ fî'l-enbâ'i'l-muhkeme* isimli eserini ihtisar eden ve eserin tertibini sahâbe isimlerine göre yapan Nevevî bu eseri 667/1269 senesinde yazmıştır. Eserin bir diğer adı da *el-Mübhem alâ hurûfi'l mu'cem*'dir.²⁷²

2.3.5. Diğer Eserleri

2.3.5.1. Tabakatü'l-fukahâi's-Şâfiyye

Nevevî, İbnü's-Salâh'ın Şâfiî tabakatı olarak yazdığı fakat müsvedde olarak bulunan bu metine son halini verme niyetiyle esere bazı eklemeler yaparak onu düzenlemiş fakat ömrü vefa etmediği için Nevevî'nin talebesi Mizzî esere son şeklini vermiştir.²⁷³

2.3.5.2. Bustânü'l-ârifin

Nevevî'nin ihlas, niyet, zühd, tevhd, ilim, ahlak, adab ile ilgili konuları içerisinde bulunduran ve bu konular hakkında nasihatleri içeren bu çalışması, aynı

²⁶⁹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 77; Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 57; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 63.

²⁷⁰ Haddad, *el-İmam en-Nevevî ve Eseruhu fî'l-Hadis ve Ulumihi*, 231.

²⁷¹ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tahrîru lugati't-Tenbîh*, nşr. Ahmed Ferid El-Mezidi (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431); Ebi İshak Cemâleddin İbrâhim b. Ali b. Yûsuf Eş-Şîrazî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Tenbih fî'l-Fıkhi's-Şafîi - ve bi-Hamişihî Tahrîri Elfâzi't-Tenbih li-İmam en-Nevevî*, nşr. Eymen Salih Şaban (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434).

²⁷² Kandemir, "Nevevî"; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-İşârât ilâ beyâni'l-esmâ'i'l-mübhemât*, nşr. Taha Affân El-Hamdani (Dımaşk: Mektebetu Darü'l-Beyan, 1430).

²⁷³ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 56-57; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 64.

zamanda zikredilen konuları ayetler, hadisler, âlim ve zâhit kimselerin sözleri ve yaşantıları ışığında ele alır.²⁷⁴ Kitabın ilk kısmında İslamiyet'in esasını oluşturan, “Medârü'l-İslâm” diye zikredilen yirmi dokuz hadis kaleme alınmış ve bazı kavramlar izah edilmiştir.²⁷⁵ Farklı baskıları bulunan bu eser “Onlar Böyleydi: Selef-i Sâlihîn'in Züht Hayatı” ve “Ârifler Bahçesi” başlıklarıyla Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.²⁷⁶

2.3.5.3. Hizbü ed'iyе

Nevevî günün belli bazı vakitleri için hizip edinmiş, o vakitlerde evrâd niyetine bazı dualar okumuş ve zamanla bu dualar, öğrencileri tarafından toplanıp bir metne dönüştürülmüştür. Nevevî'nin talebelerinin ondan şifahen aktardığı duaları topladığı ve kendisinin sabah ve akşam hizip olarak okuduğu duaları içerisinde barındıran bu eser *Hizbü'l-İmâm en-Nevevî* ismiyle de anılmaktadır. Birçok âlim tarafından şerh edilen bu eser Nevevî'nin eserleri içerisinde şöhret bulan eserlerinden biridir.²⁷⁷

2.3.5.4. et-Terhîs fi'l-ikrâm bi'l-kıyâm

Tam adı *et-Terhîs bi'l-kıyâm li-zevî'l-fazl ve'l-meziyye min ehli'l-İslâm alâ ciheti'l-bir ve't-tevkir ve'l-ihtirâm lâ âlâ ciheti'r-riyâ' ve'l-i'zâm* olan bu eser kıymeti hâiz kişilerin karşısında ayağa kalkmanın hükmüyle alakalı bir risaledir. Nevevî, riya ve olumsuz anlamda bir tâzim içermediği sürece hürmet alameti olarak eserde zikredilen bazı kişilerin karşısında ayağa kalkmanın caiz olduğunu söyler ve bu hükmü Hz. Peygamber'in hadisleri ve selefin uygulamalarına dayandırır.²⁷⁸

2.3.5.5. Ruûsü'l-mesâil ve tuhfetü tullâbi'l-fezâil

²⁷⁴ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 87; Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 61; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 64.

²⁷⁵ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en- Nevevî, *Bustânü'l-ârifîn*, nşr. Muhammed el-Haccâr (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1415).

²⁷⁶ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en- Nevevî, *Onlar Böyleydi: Selef-i Sâlihîn'in Züht Hayatı*, çev. Ali Pekcan (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010); Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ârifler Bahçesi* (Semerkand Yayınları).

²⁷⁷ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 61; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 65; Kandemir, “Nevevî”.

²⁷⁸ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 56; Haddad, *el-İmam en-Nevevî ve Eseruhu fi'l-Hadis ve Ulumihi*, 220; Kandemir, “Nevevî”.

Nevevî'nin farklı vakitlerde kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşan bu eser, fetvalar, hadis, tefsir, akide, dil ile ilgili meseleleri ve bu meselelere dair cevap ve açıklamaları kendisinde bulundurulur.²⁷⁹ İbnü'l-Attâr bu eseri “Ruûsü'l-mesâil” ve “Tuhfetü tullâbi'l-fezâil” olarak iki ayrı eser şeklinde zikretmiştir.²⁸⁰

2.3.5.6. Muhtasarü Üsdi'l-gabe

Bu eser İbnü'l-Esîr'in sahabe hayatı alanında yazdığı *Üsdi'l-gabe fi ma'rifeti's-sahâbe* isimli eserinin Nevevî tarafından kaleme alınmış muhtasarıdır.²⁸¹

2.3.5.7. Menâkıbü's-Şâfiî

Bu eser Beyhakî'nin (öl. 458/1066) İmam Şâfiî'nin menkıbelerine dair yazdığı meşhur eserinin Nevevî tarafından Beyhakî'nin eserinde yer alan rivayetlerin senetlerini hazfetmek suretiyle ihtisar ettiği bir eserdir.²⁸²

2.3.5.8. es-Sîretü'n-nebeviyye

Nevevî'nin *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugat* isimli eserinin ilk kısmında yer alan Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili olan kısım *es-Sîretü'n-nebeviyye* adıyla müstakil olarak yayımlanmıştır.²⁸³

2.3.5.9. Makasidü'l İmâm en-Nevevî

Makasidü'l İmâm en-Nevevî fi't-tevhîd ve'l-ibâdât ve usûli't-tasavvuf, Makasidü'n-Neveviyyeti's-seb'a gibi isimlerle de anılan bu risâle Nevevî'nin akaid, ibadet ve tasavvufla alakalı kaleme aldığı bir metindir.²⁸⁴

2.3.5.10. Ecvibe

Nevevî'nin *el-Elfiyye* adlı eseri ile bilinen meşhur dil âlimi İbn Mâlik'e sorduğu soruları ve cevaplarını içeren kısa bir risaledir. *Ecvibetün alâ mesâil seelehâ*

²⁷⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ruûsü'l-mesâil ve tuhfetü tullâbi'l-fezâil* (Beyrut: Dârü'n-nevâdir, 1431).

²⁸⁰ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 87-89.

²⁸¹ Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 61.

²⁸² Sehâvî, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 61.

²⁸³ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 85.

²⁸⁴ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 91; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Makasidü'l İmâm en-Nevevî*, nşr. Burhan Muhammed Bedreddin eş-Şâir (Dimaşk: Mektebetü'l Gazali, 1422).

en-Nevevî fî elfâzin mine'l-hadîs li'l-Îmâm Cemâlidîn Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik en-Nahvî başlığı ile yayımlanmıştır.²⁸⁵

Nevevî'nin, "*Ecvibe an ehâdis süile anhâ*",²⁸⁶, "*Muhtasarü't-Tenbîh*"²⁸⁷, "*Nüket ale'l-Vasît (Şerhu'l-Vasît)*"²⁸⁸, "*Nüketü'l-Mühezzeb*"²⁸⁹, "*Nüketü't-Tenbîh*" (*Ta'lîka ale't-Tenbîh, en-Nebîh*)²⁹⁰, "*Muhtasarü'l-besmele li-Ebî Şâme*"²⁹¹, "*Muhtasaru te'lîfi'd-Dârimî fî'l-mütehayyira*"²⁹², "*Mes'eletü niyyeti'l-iğtirâf*"²⁹³, "*Menâkıbü's-Şâfiî*"²⁹⁴, "*Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*"²⁹⁵, "*Tuhfetü'l-vâlid ve buğyetü'r-râid*"²⁹⁶, "*Amelü'l-yevm ve'l-leyle*"²⁹⁷, "*Risâle fî meâni'l-esmâi'l-hüsnâ*"²⁹⁸, "*Risâle fî ehâdîsi'l-hayâ*"²⁹⁹ gibi başka eserleri de olmakla beraber ona nispet edilen ancak aslında kendisinin olmayan bir takım eserler de mevcuttur. Bu eserler arasında "*Egalîtü'l-Vasît*"³⁰⁰, "*en-Nihâye*" (*el-Gaye fî'l-fikh*)³⁰¹, "*Muhtasaru Müslim*"³⁰² gibi eserler vardır.

2.4. NEVEVÎ VE ESERLERİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

İmam Nevevî'nin hayatı hakkında farklı çalışmalar mevcuttur. Bunlardan en meşhuru İbnü'l-Attâr diye bilinen talebesi Ali b. İbrâhim ed-Dımaşki eş-Şâfiî'nin, Nevevî'ye de tashih ettirmiş olduğu "*Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-imâm Muhyiddîn*" (*Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-imâm en-Nevevî*) isimli biyografi

²⁸⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ecvibetün alâ mesâil seelehâ en-Nevevî fî elfâzin mine'l-hadîs li'l-Îmâm Cemâlidîn Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik en-Nahvî*, nşr. Yûsuf b. Halef el-Îsâvî (Mecelletü'l-hikme, 1422).

²⁸⁶ Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 61.

²⁸⁷ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 91; Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 61; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 65.

²⁸⁸ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 82; Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 59.

²⁸⁹ Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 63.

²⁹⁰ Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 61.

²⁹¹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 90; Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 62; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 64.

²⁹² İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 90; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 64.

²⁹³ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 91.

²⁹⁴ Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 64.

²⁹⁵ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 92.

²⁹⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 92.

²⁹⁷ Kandemir, "Nevevî".

²⁹⁸ Kandemir, "Nevevî".

²⁹⁹ Kandemir, "Nevevî".

³⁰⁰ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 94; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 65.

³⁰¹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 94; Sehâvi, *Menhelü'l-azbû'r-ravî*, 62; Süyûtî, *el-Minhâcü's-sevî*, 65.

³⁰² İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 94.

çalışmasıdır. İbnü'l-Attâr'ın bizzat hocasından gördüğü ve derlediği malumatlardan oluşan bu eser için İmam Nevevî'nin biyografisi hakkında ele alınmış en önemli kaynak demek mümkündür. Zira daha sonra Nevevî hakkında yapılan çalışmalar bu eserin etrafında şekillenir.

Bu eserden sonra Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nüveyrî “*Tuhfetü't-tâlib ve'l-müntehâ fî tercemeti'l-imâm en-Nevâvî*”, Kemâleddin İbn İmâmü'l-Kâmiliyye Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Kahirî “*Buğyetü'r-râvî fî tercemeti'l-imâm en-Nevâvî*”, Şemseddin es-Sehâvî “*el-Menhelü'l-azbû'r-revî fî tercemeti kutbi'l-evliyâ'i'l-kir'âm şeyhi meşâyihî'l-İslâm Muhyiddîn b. Zekerıyyâ en-Nevâvî*”, Ali et-Tantâvî “*el-İmâm en-Nevevî*”, Abdulganî ed-Dakr “*el-İmâm en-Nevevî*” isimli eserleri yazmışlardır.

Bunların dışında Nevevî'nin hayatı hakkında yazılmış bazı tez, makale ve çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan bazıları; Ahmed Abdülazîz Kasım el-Haddâd'ın, “*el-İmâm en-Nevevî ve eseruhû fî'l-hadîs ve ulûmihi*” isimli yüksek lisans çalışması, İvaz Matar es-Sa'dî'nin “*el-Mebâdî'ü't-terbeviyye el-müstenbeta mine'l-Erba'îne'n-Neveviyye*” isimli yüksek lisans çalışmasıdır. Hasan İbrâhim Abdülâl “*Mu'allim fî'l-fikri't-terbevî inde'l-İmâm en-Nevevî i'dâdühû ve sıfâtühû ve mahârâtü tadrîsihi'l-fa'âl*” ve “*Usûlü'l-bahsi'l-ilmî ve âdâbihî inde'l-İmâm en-Nevevî*”, Muhibbüddin Ebû Sâlih “*Kırâ'âtü't-terbeviyye inde'l-İmâm en-Nevevî*”, Ali Cemil Abbas “*Cûhûdü Ebî Zekerıyyâ fî'l-kısmi'l-lugavî fî kitâbi Tehzîbi'l-esmâ ve'l-lugat*” isminde makaleler yazmışlardır.³⁰³

Kısa bir ömre çok fazla ilim ve o ilmin bir ameli olarak birçok eser sığdırmış olan Nevevî'nin birden çok eseri üzerine de ayrıca çalışmalar yapılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla Türkiye'de sekiz tanesi hadis (*el-Erbaûn, Riyâzü's-sâlihîn, el-Ezkâr, et-Takrîb ve't-teysîr, İrşâdü tullâbi'l-hakaik, el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc, el-Ehâdisü'l-kudsiyye ve el-İmlâ' şerhu hadîsi inneme'l-a'mâlü bi'n-niyyât*), üç tanesi fıkıh (*Minhâcü't-tâlibîn, el-İzâh fî menâsiki'l-hac ve Fetâva'l-İmâm en-Nevevî*), beş tanesi ise farklı ilim dallarındaki (*et-Tibyân, Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugat, Bustânü'l-ârifîn, Hizbü'l-İmâm en-Nevevî ve el-Makasîd*) eserleri olmak

³⁰³ Kandemir, “Nevevî”.

üzere Nevevî'nin on altı eseri üzerine tercüme, şerh, neşir ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır.³⁰⁴

Nevevî'nin eserlerinin üzerine yapılan Türkiye'deki ilk çalışma ise İsmâil Hakkı Bursevî'nin (öl. 1137/1725) 1253/1837 yılında *el-Erbaûn* üzerine yazdığı '*Şerhu'l-Erbaîne hadîsen*' isimli şerhidir.³⁰⁵

Nevevî'nin hadis ilmiyle alakalı olan eserlerinden *el-Erbaûn* elli beş, *Riyâzü's-sâlihîn* kırk beş, *el-Ezkâr* on beş çalışmaya konu olmuştur. Sözü edilen eserlerin irşat vazifesini üstlenmesiyle eserler üzerine yapılan çalışmalar doğru orantılıdır. Eserler üzerine yapılan çalışma türlerini yoğunluğuna göre sırasıyla tercüme, şerh, neşir ve ihtisar olarak sıralamak mümkündür.³⁰⁶

Nevevî ve eserleri üzerine tercüme, şerh, neşir, ihtisar çalışmalarının yanı sıra tez, makale, biyografik deneme yazıları, kitap, ansiklopedi maddesi ve röportaj çalışmaları da yapılmıştır.

Nevevî ve eserleri üzerine birçok klasik telif türü ve diğer türlerde çalışmalar yapılmış olmakla beraber, bunların birazına "Nevevî'nin Eserleri" kısmında değinildi. Geriye kalan kısım için de ayrıntılı çalışmalar mevcuttur.³⁰⁷

³⁰⁴ Ömer Faruk Maden, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)", 941.

³⁰⁵ Ömer Faruk Maden, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)", 943.

³⁰⁶ Ömer Faruk Maden, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)", 941-949.

³⁰⁷ Bu konu üzerine yapılmış çalışmalar için bk. Ömer Faruk Maden, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)", 939-990; Muhammet Salih Aslan, "Nevevî'nin Eserleri Üzerine Yapılmış Klasik Telif Türü Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (Ankara: İSAM, 2022), 991-1034.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EL-EZKÂR

Bu bölümde İmam Nevevî'nin *el-Ezkâr* isimli eserinin genel özelliklerine odaklandıktan sonra ikinci olarak, müellifin eseri oluştururken yararlandığı kaynaklar ele alınacaktır. Bu inceleme, eserin içeriğini ve derlenme sürecini daha iyi anlamak için bir zemin oluşturmayı amaçlamaktadır.

3.1. EL-EZKÂR'IN GENEL ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde ilk olarak İmam Nevevî'nin *el-Ezkâr* isimli eserinin meşhur ismi, eserin uzun ve ayrıntılı ismi ve ne manaya geldiği, eserin müellife nispeti hakkında bilgi verildikten sonra eserin bazı nüsha ve baskıları ele alınacaktır. Eser aynı olsa da şüphesiz baskılar, muhakkiklerin ve yayınevlerinin katkısıyla çeşitlenmekte ve zenginleşmektedir. Örneğin ayrıntılı fihristler, genellikle kitaplara sonradan eklenmiştir. Bu bölümde *el-Ezkâr*'ın öne çıkan bazı baskıları hakkında kısa bilgiler verilecek, bu baskıları derleyenlerin hangi el yazması nüshalara dayandığı ve bu nüshaların mahiyeti ele alınacaktır. Daha sonra eserin müellif mukaddimesi incelenecek bu sayede İmam Nevevî'nin *el-Ezkâr*'da neyi amaçladığı anlaşılmış olacaktır. Son kısım olarakta eserin bölümlerine değinilecek ve bu sayede eserin içeriği, hangi konulara temas ettiği hakkında bilgi verilmiş olacaktır.

3.1.1. İsmi ve Müellife Nispeti

Eserin yaygın olarak “*el-Ezkâr*” şeklinde kullanılan ismi Arapça kökenli olup bu isim Türkçeye “Zikirler” şeklinde çevrilebilir. Eserin tam adı şu şekildedir: “*Hilyetü'l-ebrâr ve şî'âru'l-ahyâr fî telhîsi'd-da'avât ve'l-ezkâri'l-müstehabbe fî'l-leyl ve'n-nehâr*”.³⁰⁸ Bu isim “Salihlerin Süsü, Hayırlıların Şiari, Gece ve Gündüz Yapılması Müstehap Olan Zikir ve Duaların Özeti” anlamına gelir.

³⁰⁸ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibin*, 76.

Eserin müellifi olan İmam Nevevî bu eseri 665/1266-67 yılında kaleme almıştır.³⁰⁹ 667 yılı Muharrem ayında ise eseri tamamladığını zikreden Nevevî, esere sonradan bazı eklemeler yaptığını da ifade etmiştir.³¹⁰ Nevevî'nin en bilinen eserleri arasında olan ve içerisinde çok çeşitli dua ve zikirleri barındıran bu eser aynı zamanda İslam'ın temel öğretilerini de içeren bir kılavuz niteliği taşımaktadır. Peygamber Efendimiz'in tavsiyelerini, onun sabah ve akşam, gün içerisinde farklı vakitlerde, çeşitli hal ve durumlar için yaptığı duaları bünyesinde barındıran bu eser Müslümanlar için önemli bir konumdadır. İçerisinde manevi ve ibadet pratiklerini bulunduran bu kıymetli eser Allah Rasulü'nün yaptığı duaları toplu olarak okuyucuya sunmuş, aynı zamanda okuyucuya birçok hal ve durum için kendisine uygun duayı bulma fırsatı vermiştir. İmam Nevevî'nin İslam dünyasındaki yaygın otoritesinden dolayı da eser insanlar tarafından genel kabul görmüş, güvenilir bulunmuş ve okuyucu gönül rahatlığıyla eseri kullanma imkanı bulmuştur.

Eserin kıymetine binaen eşsiz bir alim olan Zehebi'nin (öl. 748/1348) Müslümanlar'a nasihat ederken kullandığı şu cümleler önemlidir:

“Ey kardeşim! Sana Kur’ân-ı Kerîm’i düşünerek okumanı, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*’e sık sık başvurmanı, *Sünen-i Nesâî*’yi, Nevevî’nin *Riyâzü’s-sâlihîn*’i ile *el-Ezkâr*’ını okumanı tavsiye ederim. İşte o zaman kurtuluşa erer, ömrünü en güzel şekilde değerlendirmiş olursun.”³¹¹

Hafız İbn Kesîr ise eserle ilgili şunları söylemiştir: “Bu konuda yazılmış kitapların en iyilerinden biri Şeyh Muhyiddin en-Nevevî’nin *el-Ezkâr* isimli kitabıdır. Nevevî bu kitapta gece ve gündüz zikredilen duaları toplamayı amaçlamış ve rivayetlere sıhhat şartı koymamıştır. Eserinde sahih, hasen ve zayıf hadisler bulunur.”³¹²

³⁰⁹ Kandemir, “Nevevî”.

³¹⁰ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr* (Beyrut: Dâru’l Minhâc, 1432), 664; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî (Beyrut/Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1438), 2/880; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin (Suudi Arabistan: Dâru İbni’l Cevzî-Dâru Hayat, 1446), 675; Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Bûdeyvî, 625; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd. (İstanbul: Mektebetü’l İrşâd, 1444), 706.

³¹¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, nşr. Şuayb Arnaûd (Müessesetü’r-risâle, 1405), 19/340.

³¹² Ebül-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dimeşkî, *Tefsîrul-Kur’âni’l-Azîm*, nşr. Sami b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1420/1999), 6/433.

Keşfü'z-Zünûn müellifi Hacı Halîfe diye de bilinen Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657) eserinde *el-Ezkâr*'dan şöyle bahsetmiştir: “Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ı, kişinin uykudan uyanışından başlayıp tekrar uyuyuncaya kadar gün içerisinde yapabileceği zikirleri kapsayan 356 bölümlük meşhur ve faydalı bir kitaptır.”³¹³

Aynı zamanda İslam âlimlerinin arasında meşhur bir söz haline gelmiş “Evini sat, *Ezkâr*'ı al.” ifadesi de *Ezkâr*'ın kıymetini ifade eden bir sözdür.³¹⁴

3.1.2. Nüsha ve Baskıları

3.1.2.1. Nüshaları

3.1.2.1.1. Amerika Michigan Üniversitesi Nüshası

Numarası 186 olan ve müellifin nüshasına karşılık gelen bu nüsha 770/1369 yılında, Ramazan ayının 27. günü, cumartesi gününde, İbnü'z-Zemlekânî (öl. 727/1327) tarafından kaleme alınmıştır. Bölümleri ve konularının ayırt edici bir şekilde ele alındığı, güzel bir yazı şekliyle yazılmış, eksiksiz olan bu nüsha 385 sayfadan oluşmakta olup, başlangıç kısmında kitabın konularını içine alan bir fihrist bulunmaktadır.³¹⁵

3.1.2.1.2. Arif Hikmet Kütüphanesi Nüshası

Medine-i Münevvere'de bulunan bu nüshanın numarası 217'dir. 867/1463 yılında Ahmed el-Merzifünî tarafından yazılan bu nüsha 540 sayfadan meydana gelmekte olup, nüshanın başlangıç kısmında bir fihrist bulunmaktadır.³¹⁶

3.1.2.1.3. Chester Beatty Kütüphanesi 3049 Numaralı Nüsha

Musanniften duyulan nüsha ile karşılaştırılan yani onun bir kopyası olan bu nüsha İbnü'l-Attâr tarafından okunmuş tam ve eksiksiz bir nüshadır. Ebu Yusuf Karaca b. Abdullah el-Meydânî tarafından açık ve anlaşılır bir yazı şekliyle yazılan, aynı zamanda bölüm ve konuların da kalın harflerle ayırt edici bir biçimde ele alındığı bu nüsha 281 sayfadan meydana gelmektedir. 706/1307 tarihinde yazılmış

³¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Maarif Vekaleti, 1360), 1/688-689.

³¹⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, çev. M. Yaşar Kandemir 1/18.

³¹⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 9-10.

³¹⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsame Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/9-10.

olan bu kıymetli nüshanın içerisinde İbnü'l-Attâr'ın yazısı ile yazılmış bazı notlar da bulunmaktadır.³¹⁷

3.1.2.1.4. Chester Beatty Kütüphanesi 4962 Numaralı Nüsha

İbnü'l-Attâr'ın imlâ ettiği, eksiksiz bir nüshadır ve kendisinin İmam Nevevî'den duyduğu nüsha ile karşılaştırılmıştır. 695/1296 yılında İbnü'z-Zemlekânî'nin yazısıyla, içindeki bölüm ve konuların ayırt edici bir şekilde ele alınmasıyla oluşan bu nüsha 230 sayfadan oluşup bazı yorum ve açıklamaları da içerisinde barındırır.³¹⁸

3.1.2.1.5. Dâru'l Kütübi'l-Vataniyye Nüshası

Tunus'ta bulunan bu nüshanın numarası 3823 olup 872/1468 yılında Ahmed b. Ahmed el-Bistâmî tarafından açık ve anlaşılır bir el yazısıyla yazılmıştır. Eserin ilk sayfasında “Bu nüsha musannif nüshasıyla karşılaştırıldı ve düzeltildi.” yazısı bulunmaktadır.³¹⁹

3.1.2.1.6. İbn Ömer el-Habeşî Nüshası

Bu nüsha eksiksiz bir nüsha olup müstensih adı zikredilmemiştir. Bölümler ve konular ayırt edici bir şekilde yazılmış olmasına rağmen acele bir el yazısıyla yazılmış olduğu belirtilmiştir.³²⁰

3.1.2.1.7. Mahmudiye Kütüphanesi 98 Numaralı Nüsha

Medine-i Münevvere'de bulunan bu nüsha tam ve eksiksiz bir nüshadır. Müstensihin isminin zikredilmediği bu nüshanın üzerinde bazı notlar bulunmakta olup 149 sayfadan meydana gelir. 725/1325 tarihinde yazılmış olan bu nüshada bölüm ve konular kırmızı renk yazıyla yazılmış olup, nüshanın üzerinde bazı yorumlar bulunmaktadır.³²¹

3.1.2.1.8. Mahmudiye Kütüphanesi Nüshası

³¹⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 13-14.

³¹⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 13-14.

³¹⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/9-10.

³²⁰ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 13-14.

³²¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 13-14.

Tam ve eksiksiz bir nüsha olan, Medine-i Münevvere’de bulunan ve üzerinde bazı notların mevcut olduğu bu nüsha 176 sayfadan oluşmaktadır. Bölüm ve konuların kırmızı renk ile yazılmış olduğu ve müstensih isminin zikredilmediği bu nüsha 747/1346 tarihinde ele alınmıştır.³²²

3.1.2.1.9. Zâhiriyye Kütüphanesi 1224 Numaralı Nüsha

Bu nüsha Muhammed b. Osman el-Bâlî tarafından okunaklı bir el yazısıyla hicrî 822 yılında yazılmıştır. 179 sayfadan oluşan bu nüshanın bölümleri numaralandırılmıştır ve sayfa kenarlarında bazı düzeltme ve yorumlar yer almaktadır. Bir grup alime okunan bu nüsha ciltli olarak bulunmaktadır.³²³

3.1.2.1.10. Zâhiriyye Kütüphanesi 7017 numaralı Nüsha

Bu nüsha Muhammed b. Ahmed b. Abdülkerim tarafından eski, okunaklı bir el yazısı ile yazılmıştır. 346 sayfadan oluşan bu baskı Zilhicce ayının on ikinci gününde bir pazartesi sabahı 739/1339 yılında Kahire’de yazılmıştır. Sayfa kenarlarında nâsihin el yazısıyla bazı düzeltmeler ve notlar bulunmaktadır.³²⁴

3.1.2.2. Baskıları

Eserin birçok tahkikli neşri ve baskısı bulunmaktadır. Biz *Ezkâr*’ın birçok baskısı içerisinde mütedavil ve meşhur baskılarından bir kısmını tanıtacağız.

3.1.2.2.1. Daru’l Minhâc Baskısı

İlk baskısı 1432/2011 tarihinde Beyrut’ta yapılmış olan bu çalışma 736 sayfadan meydana gelmekte olup, bizim incelediğimiz baskı üçüncü baskıdır. Diğerlerinden farklı olarak bu baskıda herhangi bir muhakkik zikredilmemiş ve eserin tahkikinin “Daru’l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi” tarafından yapılmış olduğu belirtilmiştir. Bir heyet tarafından yapılmış olan bu baskıya katkısı olanlar Salahuddîn el-Humsî, Abdullatîf Abdullatîf, Muhammed Ziyad Şaban’dır.

Baskının mukaddimesinde bu kitabın *Ezkâr* kitapları içerisinde içerik bakımından en geniş, fayda bakımından en çok ve en bereketli olanı olduğu zikredilir. Mukaddimede *Ezkâr* ve müellifi için şöyle bir yorum yapılmıştır: “Sanki

³²² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru’l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 13-14.

³²³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/9-10.

³²⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/9-10.

Nevevî'ye insanoğlunun rahatsızlıkları, hastalıkları sunulmuş, o da bunlar için şifa olabilecek duaları yani peygamber ilaçlarını çıkarmıştır ki bu da şüphesiz Cenâb-ı Hakk'ın ona olan nimetinin tecellilerinden biridir.”³²⁵

Aynı zamanda bu baskıda, önemli olan bazı eserlerin çeşitli baskılarının üretildiği ancak bunların bazılarının sadece üretmek maksadıyla yapıldığı, İslam kütüphanesine ağırlık olmaktan başka bir şey olmadığı bu sebeple de bu baskının amacının yeni ifadeler, ince bilgiler ve faydalı eklemelerle eseri İslam mirasına sunmak olduğu ifade edilmiştir. Bu amaçla iki tanesi Avrupa'dan olmak üzere eserin beş adet nüshasının incelendiği belirtilmiştir. Bu baskının diğer baskılardan farklı olduğunu ve *el-Ezkâr*'ı okuyan kişinin bu baskıdan, baskının kıymeti ve ustalığı nedeniyle mahrum kalmaması gerektiğini vurgulamışlardır.³²⁶

Bu çalışmada beş nüshaya itimat edildiği ve onların incelendiği zikredilmiştir.³²⁷ Bu nüshalar:

1. Chester Beatty Kütüphanesi 4962 Numaralı Nüsha

Eserin bu baskısı oluşturulurken ele alınan beş el yazması nüsha içerisinde asıl dayanan nüshanın İbnü'z-Zemlekânî'nin el yazısıyla yazılmış olan bu nüsha olduğu zikredilmiştir.

2. İbn Ömer el-Habeşî Nüshası

3. Chester Beatty Kütüphanesi 3049 Numaralı Nüsha

4. Mahmudiye Kütüphanesi 98 Numaralı Nüsha

5. Mahmudiye Kütüphanesi Nüshası

Bu baskı yapılırken, kitabın dipnotunda alıntılanan her şeye atıfta bulunulmuş, kitaptaki rivayetlerin hadis eserlerindeki rivayetlerle tutarlılığı ya da rivayetin farklı manaları sorgulanmış ve bunlar gibi bazı önemli farklara yine baskının dipnot kısmında yer verilmiştir. Kelime ve cümlelere noktalama işaretleri konulmuş, Kur'an ayetleri çiçekli parantez, yararlanılan diğer kaynaklar köşeli parantez içerisine alınarak belirginleştirilmiş ve bu kaynaklar mukaddimenin sonuna eklenen rumuzlarla belirtilmiştir. Eğer İmam Nevevî herhangi bir ifade belirtmeden bir kaynaktan alıntı yapmışsa bununla iktifa edilmiştir. Birden fazla okunuş şekli

³²⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 11.

³²⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 11.

³²⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 13-14.

bulunabilen bazı isim ve özel isimler hakkında lügat ve hadis kitaplarındaki bilgilere itimat edilmiştir. İbn Hacer'in *Netâicü'l-efkâr* isimli eserinden ve İbn Allân'ın *Fütûhât'ür-rabbâniyye* şerhinden bazı önemli ayrıntılar zikredilmiştir. Bölümler, konular ve rivayetler numaralandırılmış, yine konular ve bölümler içeriklerine uygun başlıklar ile donatılmıştır. Kitabın baş kısmında İmam Nevevî hakkında bir hal tercümesine yer verilmiştir. Yorumla ihtiyaç duyulan bazı kısımlarda yorum yapılmış, garîb kelimeler şerh edilmiş, anlaşılması zor ve kapalı olan kısımlar açıklanmıştır. Bunlar yapılırken elde bulunan mevcut ve uygun kaynaklara dayanılmıştır. Kitabın sonunda rivayet fihristi ve konu fihristi olmak üzere iki genel fihriste yer verilmiştir.³²⁸

Bu baskıda; İbn Hacer'in sözleri ve onun kitapta zikredilen hadisler konusundaki ifadeleri baskının sonunda "Fevâidu'l-behiyye ve nüketi'l-mardiyye ale Ezkari'n-Neveviyye" isimli özel bir ekte yer almış ve kitap içerisinde bazı yerlerde, hadislerin derecelendirilmesinin peşi sıra 'ek kısmına bak' diyerek buraya atıf yapılmıştır. Öyle ki bu kısım bu baskıyı diğerlerinden ayıran bir özelliştir.³²⁹

Aynı zamanda bu baskının diğer baskılardan, ayetlerin numaralarını zikretmemek gibi ufak ayrıntılar dışında başka herhangi bir farkı yoktur.

3.1.2.2.2. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî Baskısı

Ezkâr'ın tahkikini Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî'nin yapmış olduğu, Daru İbn Hazm yayınevi tarafından yayımlanmış bu baskı 1438/2017 yılında Lübnan'ın başkenti olan Beyrut'ta basılmıştır. Kitabın uzun başlığı "*Neylû'l-Evtâr bi-Tahrîci Ehâdisi Kitabi'l-Ezkâr ve Beyânu Sahîhi Min Daîfîhi*" şeklindedir. Kitabın başlığından da anlaşıldığı üzere eser ayrıntılı bir tahriç çalışmasıdır. Bu sebeple de eser geniş bir çalışma halinde iki cilt olarak yayımlanmıştır.

Muhakkik bu çalışmayı *el-Ezkâr*'daki zayıf hadisleri ele alıp onları açıklama gayesiyle kaleme almış ve hadis ilminin amacının temiz olanı kirliden ayırmak, Efendimize nispet edilen şeyin doğruluğunu bilmek olduğunu ifade etmiştir. Bu

³²⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 9-16.

³²⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 269-293.

sebeple hadisler, ilmi bir tahriç metoduyla ele alınmaya çalışılmış ve bunu yaparken hadis alimlerinin izlemiş olduğu ilmi kaidelere uyulmaya gayret edilmiştir.³³⁰

Muhakkik eserin tahkikini yaparken dört el yazması nüshaya itimat ettiğini söylemiş ve bu dört nüshayı şöyle zikretmiştir:

1. Zâhiriyye Kütüphanesi 1224 Numaralı Nüsha
2. Zâhiriyye Kütüphanesi 7017 Numaralı Nüsha
3. Dâru'l Kütübi'l-Vataniyye Nüşhası
4. Arif Hikmet Kütüphanesi Nüşhası

Eserin tahkiki yapılırken bu dört nüsha kendi aralarında karşılaştırılmış, aralarında ciddi bir farklılık bulunmamış, birinci nüsha açıklığı, eskiliği ve tamlığı açısından asıl nüsha olarak tercih edilmiş ve İbn Allân'ın *Fütûhât*'ı da diğer bir kaynak olarak kullanılmıştır. Kur'an ayetleri parantez içerisine alınmış, sure numaraları ayetlerden hemen sonra köşeli parantez içerisinde verilmiştir. İmam Nevevî'nin hal tercümesi özet bir şekilde ele alınmıştır.³³¹

Eğer bir hadis Sahîhayn'da veya bu ikisinden birinde bulunuyorsa, hadisin bu kaynaklarda bulunmasıyla yetinilip sıhhati umulmuş fakat Sahîhayn dışında bir kitapta bulunuyorsa isnattaki ravilerin durumları incelenip durumlarına göre sened değerlendirmiştir. Daha sonra eğer isnad sahihse bununla yetinilmiş, zayıf şevahidleri ve başka yollarla gelen rivayetler incelenmiştir. Zayıf olan pek çok hadis ele alınarak eleştirilmiş, hasen mertebesine yükselebilsin diye şevahidlerle desteklenmeye çalışılmıştır. Bir hadisin isnadı veya metni tespit edilemiyorsa onların hükmünde de güvenilir alimlerin beyanlarına dayanılmış, onların beyanlarının aksi iddia edilene kadar delil olarak kullanılacağı muhakkik tarafından ifade edilmiştir.³³²

Müellifin ortaya attığı bir görüşü düzeltmek veya okuyucunun düşebileceği bir hatayı önlemek ve kafa karışıklıklarını gidermek, gerekli olduğu düşünülen fakat eserin ihtiva etmediği bir meseleyi açıklamak gibi maksatlarla eserin bazı kısımlarına muhakkik tarafından notlar düşülmüştür. Fıkhi meseleleri ele almak kitabın hacmini çok fazla büyüteceği için bu gibi meselelerde müellifin dedikleriyle yetinilmiştir.³³³

³³⁰ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/11-12.

³³¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/10-13.

³³² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/11-12.

³³³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/13.

Bu baskıda on üç tane ilmi fihrist oluşturulmuştur. Bu da bu baskının en ayırt edici özelliği denilebilir. Zira biz baskıları incelerken bu kadar ayrıntılı bir fihrist bölümünün olduğu başka bir *Ezkâr* baskısına denk gelmedik. Bu fihristler sırasıyla şu şekildedir: Kur'an ayetlerinin fihristi, Peygamber Efendimiz'in fiili ve sözlü hadislerinin harflerine göre fihristi, senedlerde bulunan sahabelerin isim fihristi, sahabe ve tâbiîn kavilleri fihristi, müellif Nevevî'nin eserinde sırayla aldığı hadislerin fihristi, garîbul hadis fihristi, Nevevî'nin eserde hareke ve okunuşlarını açıkladığı kelimeler fihristi, Nevevî'nin eserde hareke ve okunuşlarını açıkladığı özel isimler fihristi, hadis metinlerinde bulunan sahabeler fihristi, bahsedilen raviler fihristi, ilmi faydalar fihristi, kaynaklar ve referanslar fihristi, konular fihristi.³³⁴

3.1.2.2.3. Âmir b. Ali Yasin Baskısı

Tahkikini Âmir b. Ali Yasin'in yapmış olduğu bu baskıda muhakkik, önceki baskılardan farklı bir şekilde eseri değerlendirmeyi amaçladığını ifade etmiştir.³³⁵ Dâru İbni'l Cevzî ve Dâru Hayat yayınevleri tarafından ortak basılan bu baskı Suudi Arabistan'ın bir şehri olan Damman'da 1442/2020 tarihinde yayımlanmıştır. 694 sayfadan meydana gelen bu baskının biz ilk baskısını inceledik.

Muhakkik, mukaddime kısmında öncelikle insanların Nevevî'ye ve onun eserlerine olan sevgisinin sırrından bahsetmiş, daha sonra bu eseri yazarken kendinden önceki baskılara dayanmamak ve özgün bir eser ortaya koymak için çabaladığını ifade etmiş, kendisinin M. Nasîrüddin el-Elbânî (öl. 1420/1999) ile olan deneyiminden bahsetmiş ve son olarakta bu baskıda önceki baskılarda ele alınmayan konuların yer aldığını zikrederek mukaddimeyi sonlandırmıştır. Sonrasında "İmam Nevevî'nin Hayatı" başlığı altında kısaca onun biyografisi ve eserleri, ahlakı, ilim sahiplerinin ona olan övgüsü, talebeleri gibi kısımları ele almıştır.³³⁶

Daha sonra "İlim Ehlinin Nevevî'nin *Ezkâr*'ında Gördüğü Kusurlar" isimli başlığın altında bazı alimler tarafından Nevevî'nin *Ezkâr*'daki ve diğer eserlerindeki metodu hakkında yapılmış tenkitler ve bu tenkitlerin açıklamalarıyla alakalı meseleler zikredilmiştir.

³³⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 2/881-1097.

³³⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 6.

³³⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 5-26.

Bu meseleler; kitapta zayıf hadislerin göreceli olarak çokluğu, “falanca ve filanca sahih senetlerle rivayet etmiştir” şeklindeki kullanım, tahriçteki hatalar, Şâfiî mezhebinin kitabın fikhî materyalleri üzerindeki güçlü kontrolü, Nevevî’nin zikir hakkındaki geniş yorumu, konu başlıkları ve konuların taksimine ilişkin değerlendirmelerdir ve bunların hepsi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.³³⁷

Diğer baskılar fihrist bakımından daha zengin olmakla beraber bu baskıda diğer baskılardan farklı olarak sadece konu fihristi bulunmaktadır. Ayrıca bu baskının bir eksikliği de incelediğimiz bütün baskılarda hangi el yazması nüshalara dayanıldığı zikredilmesine rağmen bu baskıda itimat edilen nüsha ve baskılar ayrı olarak zikredilmemiştir. Muhakkik kitabın mevcut en iyi üç baskısının ve bunların her birinin birden fazla el yazması nüshalarının okunduğunu ve bunlara dayanıldığını ifade etmiş olmasına rağmen bu nüsha ve baskıların hangileri olduğunu açıklamamıştır.

Eleştiriye açık olan bir diğer konu ise yazarın muhakkikliğini yaptığı bir eserin müellifine karşı olan fazla uzun ve ağır bir üslupla yapılmış itirazlardır. İlmi bir üslupla olan eleştiriler elbette kıymetlidir ancak mukaddimelerin bir amacı da kişinin o esere olan ilgisini ve merakını arttırmak iken, bu baskıda muhakkik mukaddimesi ve sonrası okuyucuda bir iştiyaktan ziyade bir önyargı oluşturabilecek niteliktedir. Öyle ki muhakkikin, daha esere başlarken İmam Nevevî’nin devrinin en iyisi olmadığı ancak eserlerinin ilgi gördüğü hakkındaki talihsiz açıklaması da bunun bir örneğidir. Bütün bunların dışında muhakkikin Elbânî ile olan ilişkisine uzunca yer vermesi de eseri bağlamından koparmaktadır.

Muhakkik bu baskıyı, eseri daha mükemmel bir konuma ulaştırmak, yeni baskıların İslam kütüphanesine bir fazlalık olmaktan başka bir şey olmaması ve güncellik katmaması sebebiyle ele aldığını ifade etmiştir.³³⁸

Bu baskıyı oluştururken metnin bütünlüğünün önemsendiği zikredilmiştir. Aynı zamanda İbn Allân’ın Ezkâr şerhinden faydalandığı ve İbn Allân’ın eseri de olmak üzere *Ezkâr* nüshalarında eski yeni birçok eksiklik fark edildiği ve bunların

³³⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 27-42.

³³⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 6.

düzeltildiği ifade edilmiştir. Fakat muhakkik, bunu yaparken kendisine en doğru gelen hali esere aldığını ifade etmiştir.³³⁹

Noktalama işaretlerine dikkat edilmiş, yalnızca hadîs-i şerifler değil bütün bir metin hareketlerle düzenlenmiştir. Bölüm ve konu başlıkları da tertipli bir hale getirilmiş, hadis metinleri numaralandırılmış, verilen ayetlerle alakalı açıklanması gereken bir lafız veya genel bir mana varsa onlar ifade edilmiştir.³⁴⁰

Muhakkik, Nevevî'nin bazı zayıf rivayetleri durumlarını zikretmeden esere almasını eleştirmiş, bunun sebebinin Nevevî'nin kendinden öncekilerin sözlerine itimat etmiş olabileceği olduğunu belirtmiş ancak bunun kitapta ciddi bir eksiklik oluşturduğunu söylemiştir. Bununla birlikte kitabın diğer baskılarının da bu konuyu ihmal ettiğini sadece iki baskının bu konuyu ele aldığını zikretmiştir. Birincisi; Abdülkadir Arnavut hocanın tahkikini yaptığı baskıdır fakat onun bu konuyu ele almış olmasına rağmen bazı zayıf hadisler hakkında İbn Hacer el-Askalanî'nin yorumlarını aktarmakla yetindiği ifade edilmiştir. İkinci baskı ise Selim b. Ayd el-Hilâlî'nin tahkikini yapmış olduğu çalışmasıdır ki onun hadislerin tasnif ve muhakemesine büyük özen gösterdiği ve eserde geçen zayıf hadisler konusunda ciddi bir araştırmaya girdiği zikredilmiştir.³⁴¹

Nevevî'nin eserde zikretmiş olduğu Şâfiî fıkhiyla alakalı olan kısımlar hakkında açıklamalar yapılmış ve bu açıklamalar dipnot kısımlarında verilmiştir. Bunu yaparken eseri çok fazla genişletmemeye özen gösterilmekle beraber bu kısım önemli tutulmuştur.³⁴²

Nevevî eserde izaha muhtaç olan lafızları ve garîb kelimeleri açıklamıştır ancak muhakkik bu amaç doğrultusunda, izahı yapılmamış bazı hadis lafızlarını açıkladığını ifade etmiştir.³⁴³

3.1.2.2.4. Yusuf Ali Büdeyvî Baskısı

Tahkikini Yusuf Ali Büdeyvî'nin yapmış olduğu, Dâru İbn Kesîr yayınevi tarafından, Beyrut'ta basılan bu baskı 712 sayfadan meydana gelmektedir. Biz çalışmamızda dokuzuncu baskısını ele aldık. 1442/2021 yılında basılan bu baskıda

³³⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 6-7.

³⁴⁰ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 6-8.

³⁴¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 8-10.

³⁴² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 13-14.

³⁴³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 14.

muḥakkik, *el-Ezkâr*'ı incelerken iki tane el yazması nüshayı ele alarak incelediğini ve baskıyı bu iki nüsha üzerine bina ettiğini zikretmiştir. Bunlar şu nüshalardır:

1. Zâhiriyye Kütüphanesi 1224 Numaralı Nüsha

2. Zâhiriyye Kütüphanesi 7017 Numaralı Nüsha

Yukarıdaki iki nüsha incelemeye tabi tutulduktan sonra ele alınan iki el yazma nüsha kendi aralarında karşılaştırılmış ve aralarındaki önemli olabilecek farklar ortaya çıkarılmıştır.³⁴⁴

Bu baskıda hadislerin tahririni yapan Ali Büdeyvi, aynı zamanda zayıf hadisleri değerlendirmiş, bunu yaparken hadis alimlerinin sözlerini ve onların ravilerin cerh ve tadili konusundaki ifade ve açıklamalarını dikkate almıştır. Ahmed Muhammed Seyyid ise İbn Allân'ın *Fütûhât*'ı ve diğer eserlerdeki hadis ve dil alimlerinin sözlerine dayanarak garîb ve zor kelimeleri şerh etmiş ve açıklığa kavuşturmuştur. Kitabın son okuyuşunu ise Şeyh Abdülkadir Arnavut yapmış, yorumlarını ve açıklamalarını beyan etmiştir. Muḥakkik, eserdeki zayıf hadislerin yorumlanmış ve Abdülkadir Arnavut'un eserin son okuyuşunu yapmış olmasının bu baskının ayrıcalığı olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁵

Eserde zikredilen ayetlerin ayet numaraları ve hadislerin tahririnin peşi sıra hadis numaraları köşeli parantez içerisinde verilmiştir.³⁴⁶

Baskının sonuna ise ayrıntılı bir fihrist konulmuştur ve bu fihristler; ayet fihristi, hadis fihristi, sahabe ve tabiîn kavilleri fihristi, konu fihristi olmak üzere dört tanedir.³⁴⁷

3.1.2.2.5. Mazin Abdullah, Kasım el-Halebiyye, Mehmet Özdemir

Baskısı

Mektebetü'l İrşâd yayınevi tarafından 1444/2022 yılında İstanbul'da, 799 sayfa halinde yayımlanmış bu baskının bizim incelediğimiz baskısı ilk baskıdır. Muḥakkikliğini Mazin Abdullah, Kasım el-Halebiyye ve Mehmet Özdemir'in yapmış olduğu bu baskının diğer baskılardan belki de tek farkı ülkemizde basılmış

³⁴⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1336), 31-32.

³⁴⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi, 7-17

³⁴⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi, 32.

³⁴⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi, 629-710.

olmasıdır. Bu bakımdan elbette kıymete haiz olan bu baskının bir diğer önemli yönü de üç muhakkik tarafından ele alınmış ve incelenmiş olmasıdır.

Muhakkikler bu baskı için *el-Ezkâr*'ın iki yazılı nüshasını incelediklerini belirtmişlerdir.³⁴⁸ Bu nüshalar:

1.Chester Beatty 3049 Numaralı Nüsha

2.Amerika Michigan Üniversitesi Nüshası

Bu iki nüsha incelenerek aralarındaki farklar belirtilmiş, garîb ifadeler açıklanmış, kitaptaki hadisler metin ve senedleri bulunarak ortaya çıkarılmış, her hadisin durumu çok fazla ayrıntıya girilmeden açıklanmış, hadislerle ilgili hükümlerde İbn Hacer'in *Netâicü'l-efkâr* isimli eserine itimat edilmiştir. Ancak bu eserin tamamlanamaması sebebiyle diğer hadislerin açıklaması için Şuayb Arnavut'un (öl. 1437/2016) açıklamalarına başvurulmuş ve isnad kısımlarındaki duâfa ve metrûkünden sayılan kişilerin isimleri zikredilerek illetler açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.³⁴⁹

Biz temel olarak *el-Ezkâr*'ın bazı baskılarını ele aldık. Bu baskılar dışında Ali Köşk, Abdülkadir Arnavut, Muhammed Usame et-Tabbâ, Ali eş-Şürbecî ve Kasım en-Nûrî gibi isimlerinde eser üzerine tenkitli neşir çalışmaları bulunmaktadır.

İncelenen baskılar içerisinde kıymetli açıklamaları ve ince ifadeleriyle Daru'l Minhâc ve Yusuf Ali Bûdeyvi baskılarının, eserin muhatap kitlesi de göz önünde bulundurulduğunda eserin muhtevasına daha uygun bir şekilde tahkik edildiği gözlemlenmiştir. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî baskısı ise geniş ilmi fihristi ve hadislerin tahriç kısmının daha yoğun tutulması sebebiyle kıymetli ve akademik bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Her bir baskı, muhakkikin tahkik esnasında ortaya koymak istediği amacı yansıtmaktadır ve bütün bu ilmi çalışmaların hepsi kendi özelinde uğraşılmış ve çok kıymetli çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

3.1.3. Üzerine Yapılan Çalışmalar

İslam dünyasında Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ı üzerine şerh, ihtisar, tahriç çalışmaları gibi çeşitli klasik telif türü çalışmalar yapılmıştır. Bunların haricinde çeşitli dillere tercüme çalışmaları da mevcuttur. Bu çalışmalar sırasıyla şöyledir:

³⁴⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 9-10

³⁴⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 9-10

3.1.3.1. Şerh, Haşîye ve Ta'lîk Çalışmaları

1. Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ali b. Abdullah eş-Şeybânî'nin (öl. 797/1395) *Tuhfetü'l-ebrâri'l-câmia fî'l-Ezkâr* isimli çalışması

2. İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Emâlî* ismiyle de bilinen *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdîsi'l-Ezkâr* isimli çalışması³⁵⁰

Bu çalışma İbn Hacer tarafından tamamlanamamış, öğrencisi Sehâvî bu çalışmayı *el-Kavlü'l-bâr fî tekmileti İbn Hacer el-Askalânî* ismiyle tamamlamaya gayret etmiş fakat tamamlayamadan vefat etmiştir.

3. İbrahim b. Muhammed en-Nâcî el-Kabîbâtî'nin (öl. 900/1495) *Hâşîye alâ Ezkâri'n-Nevevî* isimli çalışması

4. İmam Süyûtî'nin *Tuhfetü'l-ebrâr bi nüketi'l-Ezkâr* isimli ta'lîk çalışması³⁵¹

5. Riyâzü's-sâlihîn'i de şerh eden İbn Allân es-Sıddîki'nin *el-Ezkâr* şerhi olan *Fütûhât'ür-rabbâniyye ale'l-Ezkâri'n-Neveviyye* isimli şerhi³⁵²

Bu şerhte İbn Hacer'in *el-Emâlî* isimli eserinden nakiller bulunmaktadır. *Ezkâr* muhakkiklerinden Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, İbn Allân'ın bu eseri oluştururken *Ezkâr*'ın birkaç nüshasını incelediğini ve o nüshalarla hadis kaynakları arasındaki farklılıkları tespit ederek bu eseri ortaya koyduğunu ifade etmiştir.³⁵³ Yine *el-Ezkâr*'ın tahkikini yapanlardan Âmir b. Ali Yasin, bu şerhin eski olmasına rağmen herhangi bir bozulmaya veya değişikliğe maruz kalmadığını ve şerh esnasında müellifin el yazmalarındaki farklılıklara da dikkat çektiğini ifade etmiştir.³⁵⁴

6. Hindistanlı muhaddis Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin (öl. 1138/1726) *Hâşîye ale'l-Ezkâr* isimli eseri

7. Şehâbeddin Ahmed b. Abdülfettâh b. Yusuf b. Ömer el-Mücîrî el-Melvî'nin (öl. 1181/1767) *Şerhu'l-Ezkâri'n-Neveviyye* isimli çalışması

³⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdîsi'l-Ezkâr*, nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1429).

³⁵¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1/689; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Tuhfetü'l-ebrâr bi nüketi'l-Ezkâr*, nşr. Muhyiddin Dîb Müstû (Medine-i Münevvere: Darü't-Türras, 1407).

³⁵² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1/689; Muhammed Alî b. Muhammed Allân es-Sıddîki, *el-Fütûhât'ür-rabbâniyye ale'l-Ezkâri'n-Neveviyye*, nşr. Abdulmunim Halil İbrahim (Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424).

³⁵³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 10.

³⁵⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Ali Yasin, 6.

8. Muhyiddin Dîb Müstû'nun (öl. 1442/2021) *Levâmiu'l-envâr şerhu kitâbi'l-Ezkâr* isimli eseri³⁵⁵

9. Bedreddin el-Aynî'nin (öl. 855/1451) *el-Alemü'l-heyyib fî şerhi'l-Kelimi't-tayyib* isimli şerhi

Aynî bu eseri *Ezkâr* üzerine yapılmış ihtisar çalışmalarından biri olan Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin *el-Kelimü't-tayyib min ezkâri'n-nebî* isimli eserinin şerhi olarak yazmıştır.

3.1.3.2. İhtisar Çalışmaları

1. İbnü'l-Ekfânî'nin (öl. 749/1348) *Levâmiu'l-envâr fî telhîsi'l-Ezkâr* isimli ihtisar çalışması

2. İbrahim b. Muhammed b. Mutayr'ın (öl. 762/1361) *Muhtasarü'l-Ezkâr* isimli ihtisar çalışması

3. Ahmed b. Hüseyin er-Remlî (öl. 844/1440) tarafından ele alınmış *Muhtasarü'l-Ezkâr* isimli ihtisar çalışması³⁵⁶

4. Münâvî'nin (öl. 871/1467) *Muhtasarü'l-Ezkâr*'ı isimli ihtisar çalışması

5. Muhammed b. Receb ez-Zübeyrî'nin (öl. 892/1487) *et-Tezkâr Muhtasarü'l-Ezkâr* isimli ihtisar çalışması

6. Muhammed b. Muhammed Bâ Fazl'ın (öl. 903/1498) *Sırrü'l-esrâr fî tahrîri Ezkâri'l-Ezkâr* isimli çalışması

7. Süyûtî'nin *Ezkârü'l-Ezkâr* isimli ihtisar çalışması³⁵⁷

8. Abdullah b. Abdurrahman Bâ Fazl bil'l-Hâc'ın (öl. 918/1512) *Muhtasarü'l-Ezkâr* isimli ihtisar çalışması

9. Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin (öl. 923/1517) *Muhtasarü'l-Ezkâr en-Neveviyye* isimli ihtisar çalışması

10. Bahrak diye bilinen Muhammed b. Ömer el-Himyerî'nin (öl. 930/1524) *el-Esrârü'n-nebeviyye fî ihtisâri'l-Ezkâri'n-Neveviyye* isimli ihtisar çalışması³⁵⁸

³⁵⁵ Muhyiddin Dîb Müstû, *Levâmiu'l-envâr şerhu kitâbi'l-Ezkâr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1435).

³⁵⁶ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1/689.

³⁵⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Ezkârü'l-Ezkâr*, nşr. Mecdi Muhammed eş-Şehavi (Mısır: Mektebetül-İman, 1416).

³⁵⁸ Muhammed b. Ömer b. Mübârek el-Himyerî, *el-Esrârü'n-nebeviyye fî ihtisâri'l-Ezkâri'n-Neveviyye* (Beyrut: Darü'l-Havi, 1415).

11. Tarih ilmiyle meşhur alim Şemseddin İbn Tolun'a (öl. 953/1546) ait *İthâfû'l-ahyâr fî nüketi'l-Ezkâr* isimli çalışma³⁵⁹
12. Abdurrahman b. Muhammed el-Müneylî'nin (öl. 1178/1764 civarında) *Muhtasarü Hilyeti'l-ebâr* isimli ihtisar çalışması
13. Mekkî b. Muhammed b. Saîd b. Süleyman el-Cüvehî'nin (öl. 1192/1778) el-İhtisâr şerhu'l-Ezkâr isimli ihtisar çalışması
14. Sücâî'nin (öl. 1197/1783) *Fethu'l-gaffâr bi-muhtasari'l-Ezkâr* isimli ihtisar çalışması
15. Ebû Bekir el-Ahsâî'nin (öl. 1270/1854) *Tuhfetü'l-ahyâr bi-muhtasari'l-Ezkâr* isimli ihtisar çalışması
16. Muhammed Abdülaziz el-Hellâvî'nin (öl. 1434/2013) *ed-Davetü'l-müstecâbe mine'l-Ezkâr ve'l-ediyetü's-sahîha* isimli eseri
17. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin (öl. 1442/2021) *el-Münteka'l-muhtâr fî Kitâbi'l-Ezkâr* isimli *el-Ezkâr*'dan yaptığı seçmeleri topladığı eser³⁶⁰
18. Muhammed b. Ali b. Kasım el-Biltâcî'nin *el-Envârü'l-mudîe Muhtasarü'l-Ezkâri'n-Neveviyye* isimli eseri
19. Muhsin Mahmud Murtezâ'nın *Hulâsatü'l-Ezkâr* isimli eseri³⁶¹
20. Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) *el-Kelimü't-tayyib min ezkâri'n-nebî* isimli ihtisar çalışması

3.1.3.1. Tercüme Çalışmaları

Nevevî'nin eserlerinin tümü üzerine çalışmalar olduğu gibi eserlerinin bir kısmına özel kılınmış bazı tercüme ve şerh çalışmaları da bulunmaktadır. *El-Ezkâr* üzerine Türkiye'de yapılmış çalışmalara bakacak olursak bunlardan biri İsmail Lütü Çakan'ın düzenlemiş olduğu “*Dinimizin Temel Hadisleri: Nevevî'ye Göre Medâru'l-İslâm Nitelikli Otuz Hadîs-i Şerîf*” isimli eserdir.

Ezkâr üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalardan biri de editörlüğünü Ahmet Murat'ın yapmış olduğu “*Mübarek ve Makbul Dualar*” isimli eserdir. Editör, dua kitaplarının birçoğunun bu kitapların en mühimi sayılabilecek olan *el-Ezkâr*'dan

³⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1/689.

³⁶⁰ Selman Başaran, “el-Ezkâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 17 Nisan 2024).

³⁶¹ Muhammet Salih Aslan, “Nevevî'nin Eserleri Üzerine Yapılmış Klasik Telif Türü Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi”, 1028-1029.

istifade edilerek yazıldığını zikretmiş ve *Ezkâr*'ı daha pratik bir hale getirerek okuyucuya sunma gayesiyle böyle bir eser ortaya koyduklarını ifade etmiştir.

Ezkâr üzerine Türkiye'de bu zamana kadar yapılmış çalışmalar tür olarak ikiye neşir ve şerh, on iki tercüme çalışması şeklindedir.³⁶²

Nevevî'nin eserlerinin halkı irşat etme etrafında şekillenen hedefi yıllar boyu devam etmiş öyle ki Türkiye'de de bazı gazetelerin bir dönem Nevevî'nin eserlerini halka sunması da bu hedefin bir sonucu olmuştur. *Ezkâr* eseri için ise 1997 yılında Milli Gazete, 2005 yılında ise Yeni Şafak gazetesi *el-Ezkâr* tercümelerinin dağıtımını yapmışlardır.³⁶³

Nevevî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalardan biri de tezlerdir ve 2022 yılında yapılmış bir istatistiğe göre Türkiye'de bu konu hakkında otuz bir tez çalışması yapılmış, bunların içerisinde yirmi yedi yüksek lisans, üç doktora, bir bitirme tezi bulunmakta ve araştırmaların çoğu hadis alanında yapılmaktadır.³⁶⁴

Ezkâr üzerine yapılan Türkçe çalışmalara bakacak olursak bunları kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

1.Tercümesini Abdulhalık Duran'ın yapmış olduğu "*el-Ezkâr Tercemesi: Peygamber Efendimizin Mübarek Sözlerinden Seçilmiş Zikirler*" isimli eser

Bu eser benzer isimlerle farklı yayınevleri tarafından 1973, 1982, 1996, 1997 yıllarında basılmıştır.

2.Tercümesini A. Fikri Yavuz'un yapmış olduğu "*Kütüb-ü Sitteden Seçme Peygamberimizin En Güzel Duaları ve Zikirleri*" isimli 1993 yılında basılan eser

3.Tercümesini Abdülvehhab Öztürk'ün yapmış olduğu "*Peygamberimizden Dualar (el-Ezkâr)*" isimli 2005 yılında basılmış eser

4.Tercümesini Harun Ünal'ın yapmış olduğu "*Resulullah'ın Dilinden Dualar ve Zikirler: Sırlı Dualar 2*" isimli 2006 yılında basılmış olan eser

5.Tercümesini Muhammed Taha'nın yapmış olduğu "*el-Ezkâr: Peygamberimizden Dualar ve Zikirler*" isimli 2011 yılında basılmış olan eser

³⁶² Ömer Faruk Maden, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)", 950.

³⁶³ Ömer Faruk Maden, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)", 963.

³⁶⁴ Ömer Faruk Maden, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)", 967.

6.Tercümesini Tacettin Uzun'un yapmış olduğu “*Rasulullah'ın Dilinden Dualar ve Zikirler*” isimli 2012 yılında basılmış olan eser

7.Editörlüğünü Ahmet Murat'ın yapmış olduğu 2014 yılında basılmış olan “*Mübarek ve Makbul Dualar*” isimli eser

8.Tercümesini Yusuf Güler'in yapmış olduğu “*el-Ezkâr: Zikirler ve Dualar*” isimli 2016 yılında basılmış olan eser

9.2017 yılında öncelikle “*el-Ezkâr*” ismiyle neşredip, 2019 yılında ise “*el-Ezkâr: Peygamber'den Gelen Dualar ve Zikirler*” ismiyle tercüme eden Abdullah Yolcu'nun eserleri

10. Tercümesini Hanifi Akın'ın yapmış olduğu, 2017 yılında basılan “*el-Ezkâr: Dualar ve Zikirler*” isimli eser

11.Tercümesini Emre Gani'nin yapmış olduğu “*el-Ezkâr: Peygamberimizden Dualar ve Zikirler*” isimli 2017 yılında basılmış eser

12.Tercümesini Ahmet Yasin Eroğlu ve Harun Ünal'ın beraber üstlenmiş olduğu 2017 yılında basılan “*el-Ezkâr: Resulullah'ın Dilinden Dualar ve Zikirler*” isimli eser

13. 2020 yılında İsmail Lütü Çakan tarafından ele alınmış “*Dinimizin Temel Hadisleri: Nevevî'ye Göre Medâru'l-İslâm Nitelikli Otuz Hadîs-i Şerîf*” isimli eser

14. Tercümesini M. Yaşar Kandemir'in yapmış olduğu 2020 yılında iki cilt halinde basılmış “*el-Ezkâr*” isimli eserdir.³⁶⁵ Bir tercüme ve şerh çalışması olan bu çalışmanın bizim de incelemiş olduğumuz dördüncü baskısı, 2021 yılının Şubat ayında İstanbul'da yayımlanmıştır. Tahlil Yayınları tarafından iki cilt halinde yayımlanan bu kıymetli baskının ülkemizde henüz bir benzeri yoktur. Bu açıdan sıkça başvurulana bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.

Eser “The Book Of Remembrances [Kitab Al-Adhkar]” ismiyle İngilizceye de çevrilmiştir.³⁶⁶

3.1.4. Mukaddimesi

³⁶⁵ Ömer Faruk Maden, “Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)”, 981-982.

³⁶⁶ Imam Yahya ibn Sharaf an-Nawawi, *The Book Of Remembrances [Kitab Al-Adhkar]*, ed. Muhammad Isa Waley (Turath Publishing, 2014).

Müellif mukaddimesi her bir eser için oldukça kıymetlidir. Çünkü müellif mukaddimede, kaleme almış olduğu eserdeki genel muhtevayı, eserle birlikte okuyucuya sunmak istediği faydayı, eserin niçin yazıldığını, metodunu, hangi amaçlara hizmet ettiğini, müellifin genel eser üslubunu bize haber verir. Bu bakımdan önem arz eden müellif mukaddimesini bu çalışmada özet olarak zikredeceğiz.

İmam Nevevî bütün eserlerinde olduğu gibi *el-Ezkâr*'ın mukaddimesinde de Cenâb-ı Allah'a karşı ihlaslı ve onun kullarına karşı samimi bir profil çizer. Allah'a hamd ile başlar ve yine Allah'a hamd ile bitirir. Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan ve birazdan zikredeceğimiz ayetlere mukaddimede yer verir. Bu ayetlerin, kulun en faziletli ve en yüce halinin Rabbini zikrettiği anlar olduğuna işarete bulunduğunu zikreder.³⁶⁷

“Siz beni anın ki ben de sizi anayım.”³⁶⁸

Bu ayet Allah'ın emirlerine uyarak O'nu anmanın, O'nun affıyla anılmanın bir vesilesi olduğu şeklinde anlaşılabilir. Yani Allah'ı anmak, kul ile Rabbi arasında yakın bir bağ ve onun lütfuyla affedilmenin bir yoludur.³⁶⁹

“Ben cinleri ve insanları yalnız bana kulluk etsinler diye yarattım.”³⁷⁰

Müellif, geçmiş alimlerin dualar ve zikirler üzerine birçok eser yazdığını ancak bu eserlerde hadislerin senedlerine de yer verdiklerini bu sebeple de eserin fazla uzayarak, halka hitap eden bir eser olmaktan uzaklaştığını ifade etmiştir. Nevevî bütün bu etmenlerden dolayı dualar ve zikirleri öğrenmek isteyen insanlara kolaylık olması açısından bu eseri oluşturduğunu zikreder.³⁷¹

Hadislerin senedlerini vermediğini fakat her bir rivayetin sonunda o hadisin sahîh, hasen, zayıf veya münker olduğu bilgilerine eserde yer verdiğini söylemiştir. Bunun nedeninin de alim olsun talebe olsun herkesin hadislerin sıhhatini bilmeye ihtiyaç duyması olduğunu zikretmiştir.³⁷²

Müellif, *el-Ezkâr* isimli eserde diğer konuların yanı sıra, hadis ilmi, fıkıh ilminin incelikleri, İslam dininin mühim meseleleri, nefis terbiyesi gibi konulara dini

³⁶⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 42.

³⁶⁸ *Kur'an Yolu* (Erişim 26 Mart 2024), Bakara, 2/152.

³⁶⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 6.

³⁷⁰ *Kur'an Yolu* (Erişim 26 Mart 2024), Zâriyât, 51/56.

³⁷¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 42.

³⁷² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsame Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/44.

yaşamak isteyen herkesin anlayabileceği bir şekilde değineceğini mukaddimesinde ifade eder.³⁷³ Bu amaca yönelik olarak da şu hadîs-i şerîfî verir:

“Ebû Hüreyre radiyallahu anhtan rivayet edildiğine göre, Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu:

“İnsanları doğru yola (hidâyete) çağıran kimseye, kendisine uyanların sevabı kadar sevap verilir. Bu, onların sevaplarından bir şey azaltmaz.”³⁷⁴

İmam Nevevî *el-Ezkâr*’da hadislerin sened kısımlarında sadece sahabî ravinin ismini verdiğini ancak herkesin tanımadığı, meşhur olmayan bazı sahabîlerin adı anılınca, o kişinin sahabî olduğuna dikkat çektiğini ifade etmiştir.

İnsanların anlayışını kolaylaştırmak ve onların rahat bir şekilde ilim öğrenmeleri için üstün gayret gösteren Nevevî, eserin ilk kısmında da bu eseri okuyanların ihtiyaç duyacağı önemli bilgiler verdiğini zikretmiştir.³⁷⁵

Eserine aldığı hadisleri hangi kitaplardan aldığını, hangi kaynakları kullandığını mukaddimede ifade etmiştir. Kitabına aldığı hadisleri başta el-usûlû’l-hamse denen beş temel hadis kaynağından aldığını, kitabında bulunan diğer rivayetleri ise farklı eserlerden aldığını söylemiştir. Eserine hadis cüzlerinden ve müsned türü eserlerden az sayıda hadis alacağını, daha çok makbul rivayetleri zikredeceğini, meşhur hadis eserlerinden bazı zayıf hadisler alabileceğini fakat zayıf hadisleri aldığı vakit bu hadislerin zayıf olduğunu belirteceğini ifade etmiştir. Bahsettiği konular hakkında farklı bir hadîs-i şerîf varsa buna da kitabında yer vereceğini söylemiştir. İmam Nevevî hamd ile başladığı mukaddimeyi yine Cenâb-ı Allah’a hamd ve dualarla bitirmiştir.³⁷⁶

3.1.5. Bölümleri

Eser, içerisinde 19 bölüm ve 356 konu bulundurur. Nevevî esere “Gizli ve Açık Bütün İşlerde İhlaslı İyi Niyet Sahibi Olmak” konusuyla başlayarak konuyla ilgili ayet-i kerimelerden sonra meşhur niyet hadisini vermiştir.

Tebeu’t-tâbiînün bilinen bir hadis hafızı olan Abdurrahman b. Mehdî (öl. 198/813-14) kitap yazan bir kişinin kitabına bu hadisle başlaması gerektiğini

³⁷³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/44.

³⁷⁴ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdûlbaki (Kahire: Matbaatu İsmâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374); "İlim", 6 (No. 2674).

³⁷⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/45.

³⁷⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî, 1/45.

söylemiştir. Bu hadisle başlanmalıdır ki kitabı okuyan kişiler niyetlerini tazelesin ve tashih etsin. İmam Buhârî gibi bazı büyük alimler olmak üzere birçok alim eserine bu hadîs-i şerîfle başlamayı adet haline getirmişlerdir. Nevevî de bu geleneği eserlerinde devam ettirmiş *el-Ezkâr* isimli eserine de bu hadîs-i şerîfle başlamıştır. Nevevî kitapta son bölüm olarak istiğfar bölümünü ele almış, kitabın son kısmında ise İslam'ın temel taşlarından olduğunu kabul ettiği, “Medâr-ı İslâm” olarak nitelendirdiği otuz adet hadîs-i şerîfi kaleme almıştır.

Nevevî iyi niyet hadisinden sonra amellerin faziletleri, faziletli ibadetlerde zayıf hadisle amel etmek, zikir halkalarında bulunmanın sevabı, zikrin nasıl olacağı, fazileti, adabı, yeri, vakti, abdestli olmayanın zikri, zikretmenin uygun olmadığı haller, zikri dil ile yapmak, zikir hakkında ele alınan eserler gibi zikirle ilgili temel meselelere değinildikten sonra, *el-Ezkâr* isimli eserinde kullandığı kaynakları zikretmiştir.

Çalışmanın bu kısmında eserin kapsamına dikkat çekmek ve esere aşina olmak adına *el-Ezkâr*'ın bölümlerini zikredeceğiz.

3.1.5.1. Günlük Dualar ve Zikirler³⁷⁷

Bu bölümde; herhangi bir vakte bağlı olmadan yapılacak zikirlerin fazileti, bir kimsenin uyanınca, kıyafet giyerken, yeni bir kıyafet giydiğinde yapacağı dualar, uyumak veya yıkanmak gibi bir nedenle kıyafetini çıkaranın, evinden çıkan, evine giren, gece uykusundan uyanan, tuvalete girecek olan, tuvaletten çıkan kimsenin okuyacağı dualar, başka birinin üzerinde yeni bir kıyafet görenin ne diyeceği, ayakkabı ve elbisenin nasıl giyilip çıkarılacağı, tuvalette konuşmak ve zikretmenin yasak olması, abdest bozmak için oturan kişiye selam verilemeyeceği, abdest suyu temin ederken ne demek gerektiği, abdest alacak bir kimsenin okuyacağı dualar, gusül abdesti alan bir kişinin, teyemmüm yapan kimsenin, mescide doğru gidenin; yolda, mescide girerken, mescidde ve mescidden çıkarken okuyacağı dualar, mescidde oturan kişinin yapacağı şeyler, Rasûlullah'ın mescidde kaybettiği eşyasını arayan veya bir şey satan kişiye engel olması ve ona beddua etmesi, İslam'ın yüceltilmediği, güzel ahlak ve dine bağlılığın teşvik edilmediği şiirleri mescidde

³⁷⁷ Bu başlık Nevevî tarafından zikredilmemiştir. Daha sonra muhakkikler tarafından eklenmiş bir başlıktır. Ancak biz burada çalışmanın bir düzen içerisinde olması adına bu başlıkları belirterek zikredeceğiz.

okuyanlara tepki göstermek, ezanın ne şekilde okunması gerektiği, fazileti, ezan okuyan ve kamet getiren bir kimseyi duyan kişinin ne diyeceği, ezandan sonra okunan dua, sabah namazının sünnetinden sonra okunabilecek dualar, namaz kılmak için ayağa kalkan, safa giren kişinin okuyacağı dualar, kâmet getirilirken okunulacak dua gibi kısımlar bu bölüm başlığı altında ele alınır.

3.1.5.2. Namaz

Bu bölümde; namaza başlanınca okunacak zikirler, iftitah tekbiri, iftitah tekbirinden sonra okunacak dualar, namaza başlama duasından sonra eûzü çekmek, namazda eûzü'den sonra Kur'ân-ı Kerîm okumak, rükûda okunan zikirler, rükûdan kalkarken ve kalkınca okunacak zikirler, secde esnasında okunan zikirler, secdeden kalkınca ve iki secde arası okunacak zikirler, iki secde arasında oturma, ikinci rekatta yapılan zikirler, sabah namazında kunut yapılması, tahiyyatta okunacak zikirler, tahiyyat sonrasında Rasûlullah'a salavat getirme, son tahiyyat sonrasında dua etmek, namazı bitirirken selam vermek, namaz kılan kişinin namaz esnasında kendisiyle konuşan kişiye ne diyeceği, namaz sonrasında okunacak zikirler, sabah namazından sonra Cenâb-ı Allah'ı zikretmek, sabah ve akşam vakitlerinde yapılacak zikirler, Cuma sabahı okunacak zikirler, güneş doğunca ve doğup yükselince okunacak zikirler, zevâl vaktinden ikindi vaktine kadar, ikindiden güneş batıncaya kadar yapılacak zikirler, akşam ezanını duyan kişinin yapacağı dua, akşam namazını kıldıktan sonra yapılacak dua ve zikirler, vitir namazında hangi sureler ve zikirler okunacağı, uyumak için yatağa uzanıldığında okunacak dualar, Cenâb-ı Allah'ı zikretmeden uyumanın uygun olmayacağı, gece uykudan uyanan ve tekrar uyumak isteyen kişinin, uyuyamayan kişinin, uykuda korkan kişinin, rüyasında hoşuna giden veya gitmeyen şeyler gören kişinin yapacağı dualar, kendisine rüya anlatılan bir kişinin ne demesi gerektiği, gecenin ikinci yarısında dua ve istiğfarın önemi, icabet saatine denk gelme umuduyla gecenin tümünde dua etmek ve esmâ-i hüsnâ konuları bu bölümde yer alır.

3.1.5.3. Kur'ân-ı Kerîm Okuma

Bu bölümde; belli vakitlerde Kur'ân-ı Kerîm hatmi yapmak, Kur'ân okumayı alışkanlık haline getirmek, Kur'ân okumak için en uygun zamanlar, Kur'ân'ı

mushaftan okumak, güzel sesle okumak, her gün okumak, Kur'ân okuma adabı ve okuyanın uyması gereken kurallar, Kur'ân okumadan önce diş ve ağız temizliği yapmak, Kur'ân'ın sesli mi sessiz mi okunması gerektiği, hatim yapma adabı ve hatim bitince dua etmek, Kur'ân okuma konusunda yapılan bir bidat, sûrelerin adlarının nasıl söyleneceği, 'şu ayeti unuttum' denmemesi gerektiği gibi konular zikredilmiştir.

3.1.5.4. Allah'a Hamd

Bu kısımda; her işe Allah'a hamd ile başlamak, hutbe esnasında Allah'a hamd etme gerekliliği, hutbeye hamd ile başlayıp hamd ile bitirmek, nimet ile mükafatlandırılınca ve sıkıntıdan kurtulunca hamd etmek, bir yakını ölen kişinin hamd etmesi, en güzel hangi cümlelerle hamd edileceği gibi çeşitli konulara yer verilmiştir.

3.1.5.5. Rasûlullah'a Salâtü Selâm Getirme

Bu bölümde; Rasûlullah'ın adı anılınca ona salavat getirmek, nasıl salavat getirileceği, duaya başlarken Allah'a hamd edip Rasûlullah'a salavat getirmek, peygamberlere ve onların ailelerine salavat getirmek gibi konular ele alınmıştır.

3.1.5.6. Başa Gelen Bazı Durumlar Sebebiyle Okunacak Zikirler ve Dualar

Bu bölümde; istihâre duası, sıkıntılı günlerde ve önemli anlarda yapılacak dualar, bir şeyden korkup dehşete kapılan kişinin ne diyeceği, üzüntülü veya kederli bir kimsenin nasıl dua edeceği, tehlikeye düşen, yöneticiden korkan, düşmanına bakan kişilerin yapacağı zikirler, bir topluluktan korkan, kendisini şeytan rahatsız eden veya ondan korkan, geçim sıkıntısı çeken, az veya çok sıkıntı çeken, borcunu ödemekte zorlanan kimselerin yapacağı dualar, yenilgiye uğrayan, zor bir durumda kalan kimselerin ne diyeceği, felaketleri gidermek için yapılacak zikirler, yalnızlıktan korkan, vesveseye kapılan, kişinin okuyacağı zikirler, bunamış veya zehirli bir hayvan tarafından sokulmuş kimseye ne okunacağı, çocukları ve başka kimseleri zararlı şeylerden korumak için ne okunacağı ve çıban, sivilce gibi şeylere okunacak olan dualara bu bölümde yer verilmiştir.

3.1.5.7. Hastalık, Ölüm ve Onlarla İlgili Hallere Dair Zikirler

Bu bölümde; ölümü hatırlamak, hasta olan kişinin nasıl olduğunu yakınlarına sormak, hasta kişinin ne diyeceği ve çevresindekilerin ona nasıl muamele edeceği, hasta yakınlarına ve ona hizmet eden kişilere hastaya iyi davranmalarını, zorluklarına sabretmelerini söylemek, ölümü yaklaşan kişiye tavsiyede bulunmak, sıtma, baş ağrısı veya bunlara benzer bir rahatsızlığa yakalanan kimsenin ne söylemesi gerektiği, öfke ve sabırsızlık durumu olmadığı sürece hasta kişinin çok ağrısı olduğu gibi bazı sözleri zikretmesinin sakıncalı olmaması, başa gelen bir musibetten dolayı kişinin ölmeyi istemesi ve bunun sakıncalı olduğu, ancak dinine bir zarar geleceğinden korkan kişinin ölümü isteyebileceği, mübarek bir mekanda ölmeyi istemenin uygun olduğu, hastanın gönlünü hoş etme, onu isteklendirme, ölüm korkusu yaşayan bir hastayı sakinleştirme ve bunun için rahatlatıcı bazı sözler söyleme, ziyaretçilerin hastadan dua istemesi, hasta haldeyken tövbe edeceğine dair Allah'a söz vermiş hastaya iyileşince bu sözünü hatırlatmak, yaşamaktan umudu olmayana ne deneceği, bir yakını vefat eden kişinin ne diyeceği, ölünün gözlerini kapatırken ne söylenmesi gerektiği, ölünün yanında ne söyleneceği, arkadaşının ölüm haberini alan kişinin ne diyeceği, hayattayken İslam düşmanı olan bir kişinin öldüğü duyulunca ne deneceği, ölmüş bir kimsenin arkasından feryat ederek ağlamanın yasaklanması, taziyede bulunmak, ölünün yakınlarına ölüm haberini verirken feryat etmeden vermek, cenaze yıkanırken ve kefenlenirken ne deneceği, cenaze namazı zikirleri, cenaze kabristana götürülürken okunulacak dualar, cenazeyi gören kimsenin, ölüyü mezara koyan kişinin okuyacağı dualar, cenazeyi defnettikten sonra ne denileceği, cenaze namazını belli bir kimsenin kıldırması, cenazenin belirli bir yere defnedilmesi, kefeni ve başka şeyler hakkında ölünün ölmeden önceki vasiyetleri, insanların ölüye dua etmesinin ölüye faydası, ölümlere sövmenin yasaklanması, kabir ziyaret eden kişinin okuyacağı dua, kabir ziyaret eden kişinin, kabirlerin yanında yüksek sesle ağlayan kişileri uyarması ve onlara sabrı tavsiye etmesi, hayattayken zalim olduğu bilinen kişilerin kabirlerinin yanından geçilirken korkmak, ağlamak ve gaflete düşmekten sakınmak gibi meseleler yer alır.

3.1.5.8. Belli Namazlarda Okunacak Zikirler

Bu bölümde; cuma günü ve gecesinde okunması sünnet olan dua ve zikirler, cuma namazından sonra Allah'ı çokça zikretmek, bayramlarda okunacak zikirler,

bayram namazı tekbirleri, bayram geceleri tekbir getirmek, teşrik tekbirlerinin ne zaman getirileceği, zilhiccenin ilk on gününde, güneş ve ay tutulmalarında, yağmur duasında yapılacak zikirler, güneş ve ay tutulmalarında kılınan namaz, şiddetli rüzgar estiği zaman, yıldız kaydığı zaman ne deneceği, şimşek ve yıldızla parmakla işaret etmemek ve ona bakmamak, gök gürültüsünü duyunca, yağmur yağdığı zaman ve yağmur yağdıktan sonra, yağmurun çok yağdığı ve zarar vermesinden korkulduğu zamanlarda yapılacak dualar, teravih namazı, tesbih namazı, hacet namazı zikirleri gibi konular yer alır.

3.1.5.9. Zekatla İlgili Zikirler

Bu bölümde; zekat verilirken niyet ve dua etmek, zekatla ilgili zikirler ele alınmıştır.

3.1.5.10. Oruçla İlgili Zikirler

Bu bölümde; hilali ve ayı görünce okunabilecek zikirler, oruçluyken yapılması müstehap olan zikirler, iftar ederken yapılabilecek dualar, başkasının yanında iftar ederken yapılabilecek dua, kadir gecesinde yapılacak dua ve itikaftayken yapılacak zikirler bu bölümde ele alınmıştır.

3.1.5.11. Hacda Okunacak Zikirler

Bu bölümde; telbiye ile ilgili hükümler, Mekke'nin haremine varınca nasıl dua edileceği, ihramlı olan kişinin Kâbe'yi görünce nasıl dua edeceği, tavaf zikirleri, Mültezem'de yapılacak dua, hicr'de, Kâbe'nin içinde, sa'y anında, zemzem içerken yapılacak dualar, Mekke'den Arafat'a çıkarken, Arafat'ta iken, Arafat'tan Müzdelife'ye dönerken, Müzdelife ve Meş'ar-i Haram'da, Meş'ar-i Haram'dan Mina'ya giderken yapılacak dua ve zikirler, kurban bayramında ve teşrik günlerinde Mina'da yapılacak zikirler, hac bittikten sonra Cenâb-ı Allah'ı çokça zikretmek, vedâ zikirleri, Allah Rasûlü'nün kabrini ziyaret ve oradayken yapılacak zikirler

3.1.5.12. Cihad Zikirleri

Bu bölümde; şehid olmayı istemek ve bunun hükmü, devlet başkanı ve kumandan arasındaki savaşla ilgili diyaloglar, savaş stratejileri, savaş esnasında dua etmek ve tekbir getirmek, savaşa dua etmek, savaşı savaşıma teşvik etmek için

güzel sözler zikretmek, savaş esnasında ses yükseltmek ve bunun caiziyeti, savaş alanında düşmanı korkutmak için bazı sözler söylemek, gazi olan kişiye güzel sözler söylemek, onu motive etmek, müslümanların düşmana galip gelince, yenildiklerinde, savaştan döndüklerinde ne diyecekleri gibi konular ele alınır.

3.1.5.13. Yolcunun Yapacağı Zikirler

Bu bölümde; istihâre ve istişare, yolcunun yolculuğa karar verdiği zaman, evinden çıkarken, yola çıkacağı zaman yapacağı dua ve zikirler, yolcunun öğüt istemesi, yolcudan dua istemek, bineğe ya da gemiye binince yapacağı dualar, yolculukta dua etmenin müstehap oluşu, yolcunun yüksek yerlere çıkınca ve düzlüğe inince yapacağı zikirler, tekbir gibi zikirlerde sesi çok fazla yükseltmemenin gerekliliği, yolda belli amaçlarla ezgi söylemek, bineği kaçan kişinin, huysuz bineğin üzerinde olan kişinin okuyacağı dualar, gitmeyi arzuladığı veya istemediği bir beldeye giden kişinin, insanlardan veya başka şeylerden korku duyan kişinin, yolculuk yaparken cin ve şeytan gören kişinin, bir yerde konaklayan kişinin, yolculuktan dönen kişinin hangi duaları yapacağı, yolcunun sabah namazından sonra, kendi beldesini görünce, seferden dönüp evine girince yapacağı dualar, yolculuktan, savaştan ve hacdan dönen kimseye ne deneceği ve onların nasıl karşılık vereceği konuları ele alınır.

3.1.5.14. Yeme ve İçme Zikirleri

Bu bölümde; yemeği önüne getirilen kişinin hangi duayı edeceği, misafirlerine yemek ikram ederken nasıl sözler söyleyeceği, yemekle beraber besmele çekmek, yiyecek ve içeceğe kusur bulmamak, yemekten hoşlanılmadığı veya o yemeğe alışık olunmadığı takdirde bunu söylemenin ne şekilde caiz olacağı, yenen yemeği övmek, oruçlu olan kişinin ikram edilen yemeği yemediği takdirde nasıl dua etmek gerektiği, yemeğe davet edilen kişinin yanında davetsiz bir misafir de gelirse ev sahibine ne söyleneceği, yemek yeme adabını öğretmek, yemek yerken konuşmak, yediği halde doymayan kişinin ne demesi gerektiği, hasta biriyle yemek yiyen kişinin ne diyeceği, yemek ikram eden kişinin misafirin doyduğuna kanaat getirene kadar ona yemek konusunda ısrar etmesi, yemekten sonra yapılacak dua, yemeğe davet edilen kişinin ev sahibine dua etmesi, kendisine su, süt gibi içecekler

ikram edilen kişinin ikram edene dua etmesi, birini misafir etmeye teşvik ve misafir edene dua etmek, misafirine ikram edeni övmek, kişinin misafirine iyi davranması, misafir ağırlayabildiği ve o misafiri Allah gönderdiği için Allah’a şükretmesi ve yemekten sonra ne söyleyeceği gibi konulara değinilmiştir.

3.1.5.15. Selam Vermek, Bir Eve Girmek İçin İzin İstemek, Aksırana Dua Etmek ve Bunlarla İlgili Konular

Bu bölümde; selamlaşmanın fazileti ve bu eylemin emredilmesi, selamın ne şekilde verileceği, Peygamber Efendimiz’in selamı üç defa tekrarlması, selamı yüksek bir ses tonuyla vermek, verilen selamı hemen almanın gerekliliği, dil ile değil el ile ve işaretle selam vermenin mekruhluğu, selamın hükmü, sağır kişiye, dilsiz, çocuğa selam vermek, selama selamla karşılık vermek, birbirini gören iki kişinin aynı anda selam vermesi, selama karşılık ‘ve aleyküm selam’ diyenin durumu, önce selam vermenin daha üstün bir hal oluşu, selamın konuşmadan önce gelmesi, selam ile ilgili çeşitli durumlar, selam vermenin mekruh, mübah, müstehap olduğu haller, selam almanın hükümleri, kendisine selam verilen ve verilmeyenler ya da selamı alınan ve alınmayanlar, selam verilen bir yerde hem müslüman hem de gayri müslim varsa ne yapılacağı ve gayri müslime ne deneceği, bidat ehline ve günahkar kişiye selam vermek, çocuğa selam vermek, selamın adabı, kalabalık mekanlara girerken selam verme şekli, bir grubun verdiği selamı bir kerede almak, bazı kişilerin adını zikrederek selam verme, eve girerken ve bir yerden ayrılırken selam vermek, verilecek olan selamın alınmayacağı tahmin edildiği zaman ne yapılacağı, bir yere girerken izin istemek ve izin isteme adabı, izin isteyecekken kendini tanıtmak, selamla ilgili daha farklı durumlar, hamamdan çıkana sıhhat dilemek, selam kelimesini kullanmadan selamlaşma durumu, el ve yüz öpme meselesi, vefat etmiş ve uzaktan gelmiş bir kişiyi öpmek, musâfaha ve âdâbı, bir kimsenin önünde eğilmemek, faziletli kimselerle karşılaşınca ayağa kalkmak, sâlih kişileri ziyaret etmek ve onlar tarafından ziyaret edilmenin istenmesi, hapşırana dua etme ve esneme, hapşıranın elhamdülillah demesi, namazda hapşıрма durumu, hapşırmamanın âdâbı ve çok hapşıran kişinin durumu, hapşıran kişiye Allah’a hamd ettiği zaman dua edileceği, Yahudi bir kişi hapşırdığı zamanki durum, konuşurken hapşıрма,

esnemenin adabı, bir kimseyi övmek, insanın kendini övmesi, bir kadının mahremi olmayan erkeklerle konuşma adabı gibi farklı konulara değinilmiştir.

3.1.5.16. Nikah Zikirleri ve Bununla İlgili Meseleler

Bu bölümde; bir kadın, ailesinden istemeye gidildiğinde isteyen kişinin ne diyeceği, bir adamın kızı yahut bir yakınıyla evlenmesi için faziletli bir kimseye teklifte bulunması, nikah kıyılırken ne deneceği, nikah kıyıldıktan sonra damada ne deneceği ve hangi cümleleri kullanmanın uygun olmadığı, zifaf gecesi karısı yanına getirilen adamın ne diyeceği, hanımıyla zifafa giren adama ne deneceği ve adamın ne diyeceği, erkeğin karısıyla tatlı dille konuşması ve şakalaşması, kocanın eşinin yakınlarıyla nasıl konuşması gerektiği, kadının doğum sancısı çekerken ne diyeceği, yeni doğmuş bebeğin kulağına ezan okumak ve çocuğa tahnik yapılırken yapılacak dua gibi meseleler zikredilmiştir.

3.1.5.17. İsimler

Bu bölümde; çocuğa ve düşük yapılmış çocuğa ad koyma, çocuğa güzel anlamları olan bir isim koyma, güzel olmayan isimlerin konulmaması, Cenâb-ı Allah'ın en çok sevdiği isimler, çocuğu olanı tebrik etme ve tebrik edene dua etme, bir kişinin karşısındaki kişiyi eğitmek için kötü bir isimle çıkışması, adı bilinmeyen bir kişiye seslenme, yaşça veya makamca küçük olan bazı kişilerin büyüklerini ismiyle çağırması gerekliliği, bir ismi daha güzel olan başka bir isimle değiştirmek, ismin sahibi gücenmediği takdirde kişinin ismini kısaltarak zikretmek, bir kişiyi hoşuna gitmeyen bir lakapla çağırmak, bir kişiyi hoşlandığı bir lakapla çağırmanın caiz oluşu, künye kullanmanın caiz oluşu ve faziletli kişilere künyeleriyle hitap etmenin uygun oluşu, bir adamın çocuklarından en büyük çocuğunun adıyla künyelenmesi, çocukları olan bir adamın başka bir isimle künyelenmesi, çocuğu olmayan kişinin ve çocuğun künye alması, Ebü'l-Kasım diye künye almanın yasak oluşu, kafir, bidatçı, ve fasık olan biri sadece künyesiyle biliniyorsa veya ismi anıldığı zaman fitne çıkmasından korkuluyorsa o kişiyi künyesiyle çağırmanın caiz oluşu, erkeğin 'ebû fülân, ebû fülâne', kadının da 'ümmü fülân, ümmü fülâne' diye künyelenmesinin caiz oluşu gibi meseleler bu bölümde zikredilmiştir.

3.1.5.18. Çeşitli Zikirler ve Dualar

Bu bölümde; mutlu olunan bir müjde alındığında Cenâb-ı Allah'a şükretmek, horozun ötmesi, köpeğin havlaması ve eşeğin anırmasını duyan kişinin ne diyeceği, yangını gören kişinin ne diyeceği, oturduğu bir meclisten kalkan kişinin nasıl dua edeceği ve Allah Teâla'yı zikretmeden kalkmasının mekruh oluşu, topluluğun bulunduğu bir ortamda oturan kişinin kendine ve yanındakilere dua etmesi, kişinin yolda zikirle meşgul olması, kişinin kızdığı zaman ne diyeceği, sevdiği kişiye sevdiğini söylemenin müstehap oluşu, bir hastalık veya bir derde tutulmuş bir kişiyi görenin ne dua edeceği, bir kişiye kendi veya bir sevdiğinin hali sorulduğunda iyi olduğunu söyleyecekse nasıl söylemesi gerektiği, çarşıya girince nasıl dua etmek gerektiği, dinen uygun bir evlilik yapan yahut bir şey satın alan veya düzgün bir iş yapan bir kimseye ne denmesi gerektiği, aynaya bakarken, hacamat yaptırırken, kişinin kulağı çınladığı ve ayağı uyuştugu zaman yapacağı dualar, beddua etmenin caiz olduğu kimseler, bidatçı ve günahkarlardan uzak durmak, kötü bir şeyi ortadan kaldırırken ne okunacağı, kırıcı konuşan bir insanın nasıl dua edeceği, devesi sürçen kişinin ne diyeceği, bir şehrin valisi ölünce o şehrin büyüğünün halkı teskin etmesi, iyilik yapana dua etmek, onu övmek ve iyiliğe teşvik etmek, hediyeleşme esnasında hediye veren ve hediye verilen kişilerin birbirlerine dua etmesi, kendisine hediye verilen kişinin farklı sebeplerle hediye reddetmek zorunda kalınca özür dilemesi, kendisini rahatsız eden bir şeyi gideren kişiye dua etme, turfanda meyve gören kişinin edeceği dua, vaaz verirken ve ilim öğretirken vakti iyi değerlendirmek, hayırlı bir işe vesile olmanın ve ona teşvik etmenin fazileti, kişiye bilmediği bir şey sorulunca onu bilene yönlendirmesi, bir kişi diğerini Allah'ın verdiği hükme uymaya davet ediyorsa davet edilenin ne diyeceği, cahillere aldırmamak, bir kişinin kendinden üstün birine nasihat etmesi, kişinin verdiği sözü tutması, bir kişi diğerine malını veya başka bir şeyi vermek istiyorsa ona dua etmenin müstehap oluşu, bir Müslümanın kendisine iyilik yapan zimmîye ne diyeceği, bir kimsenin hoşuna giden bir şey görüp ona gözünün değmesinden korkması halinde hangi duayı okuyacağı, bir kişinin hoşlandığı veya hoşlanmadığı bir şey gördüğü zaman nasıl dua edeceği, gökyüzüne bakınca okunacak ayetler, uğursuzluk hisseden kişinin edeceği dua, banyoya giren kişinin ne diyeceği, hizmetçi veya binek satın alan ve borcunu ödeyen kişinin ne diyeceği, at üzerinde duramayan kişinin ne diyeceği ve ona yapılacak dua, alimler ve başka kimselerin insanların anlamayacakları şeyleri onlara anlatmaması

gerekliliği, vaizin ve alimin anlatılanı daha iyi dinlemeleri için mecliste bulunan insanları susturmaları ve sessiz olmaları konusunda uyarmaları, arkasından gidilen kişinin davranışını yanlış zanneden kişinin ona ne diyeceği, istişareye, güzel söz söylemeye teşvik etmek, anlaşılır bir biçimde konuşmak ve karşısındakine ne dediğini izah etmek, şaka yapmak, aracılık etmek, müjdelemek ve tebrik etmenin müstehap oluşu, hayretin ‘subhanallah’, ‘la ilahe illallah’ gibi sözlerle ifade edilmesi, iyiliği emretmek ve kötölükten sakındırmak gibi konulara yer verilmiştir.

3.1.5.19. Dili Koruma

Bu bölümde; lüzum olmadıkça bir şey söylememek, gıybet ve koğuculuğun tanımı ve haram oluşu, gıybeti dinlemenin haram oluşu, insanın gıybetten nasıl uzaklaşacağı, yapılması helal olan gıybetler, gıybet edildiğini duyan kişinin ne yapacağı, kalp ile gıybet etmek, gıybetin kefareti ve gıybet ettiği için kişinin tövbe etmesi, koğuculuk yani söz taşımak, mühim bir sebep olmadığı takdirde yöneticilere söz taşımamanın gerekliliği, dinin açıkça belirlediği neseplere dil uzatmanın yasak oluşu, övünme yasağı, Müslüman’ın başına gelen felakete sevinmesi yasağı, Müslümanları hor görmenin ve onlarla alay etmenin haram oluşu, yalancı şahitliğin yasaklanması, bağış ve onun gibi bazı iyilikleri başa kakmanın yasak oluşu, lanet etmenin yasak oluşu ve bununla ilgili ayrıntılar, yetim, fakir, dilenci, zayıf ve bu gibi kimseleri azarlamanın yasak oluşu ve onlara yumuşak davranmanın gerekliliği, kullanılması uygun olmayan sözler, seyyid, mevlâ kelimelerinin kullanılması, köle ve efendinin birbirine nasıl hitaplarda bulunacağı, rüzgara, ateşli hastalıklara, horoza sövmenin yasaklanması, ölünün arkasından câhiliye halkının sözleriyle feryat ederek ağlamanın yasaklanması, muharrem ayına safer ayı demenin yanlış oluşu, kâfir olarak ölen kişi için dua etmenin doğru olmadığı, bir Müslümana haksız yere sövmenin haram oluşu, halkın tartışırken kötü söz söylemesi, arap dilinde bazı kullanım hataları, cahiliye devrinde kullanılan sözleri kullanmamak gerektiği, üç kişinin olduğu bir mecliste iki kişinin birbirleriyle fısıldaşmamaları gerekliliği, bir kadının güzelliğini bir erkeğe anlatmanın yasak oluşu, nikahın nasıl kutlanması gerektiği, öfkelenen kimseye nelerden söz edilip edilmeyeceği, dua ederken isteklerin net bir şekilde, ayrıntılarıyla belirtilmesi, yemin edilirken bunun Allah’ın isim ve sıfatlarıyla olması gerektiği, kişinin işlediği bir günahı zikretmesi, Allah

yolunda yapılmış bazı harcamalardan söz ederken kullanılacak ifadeler, cemaatle namaz kılınırken imamın okuduğunu cemaatin tekrar etmemesi, alışverişle alakalı bazı yanlışlar, Allah rızası diyerek bir istekte bulunmanın mekruh olması, Allah ömrünü uzun kılsın diye dua etmek, bir kişiye ‘anam babam sana feda olsun’ demek, tartışmak ve düşmanlık yapmak, avurdunu şişirerek konuşmanın çirkin görülmesi, yatsı namazı kılındıktan sonra yapılan faydasız konuşmalar, akşam ve yatsı namazlarına farklı bazı isimler vermenin mekruh olması, bir sırrı açık etmenin haram oluşu, şiir okumanın dindeki yeri, kötü sözlerle konuşmanın yasak olması, anne babaya iyi davranmak, yalan konuşmanın yasaklanması ve yalanın çeşitleri, söylenecek olan sözün araştırılarak söylenmesi ve kişinin her duyduğunu anlatmaması, iğnelemek amacıyla söz söylemek, çirkin bir söz zikreden kişinin ne yapacağı, mekruh olmadığı halde bazı alimlerin mekruh kabul ettiği sözler ve bu sözlerin ayrıntılarına yer verilmiştir.

3.1.5.20. Önemli ve Özlü Dualar ve Zikirler

Bu bölümde; her zaman okunması sevap olan önemli dualar, duanın adabı ve faydaları, kişinin salih amelleri hürmetine dua etmesi, duada elleri kaldırmak ve sonra elleri yüze sürmek, duayı tekrar etmenin müstehap oluşu, dua etmeye teşvik, yanında bulunmayan bir kimseye, kendisine iyilik eden bir kimseye yapılacak dualar, hayırlı ve faziletli kimselerden dua istemek, mübarek yerlerde dua etmek, beddua etmek ve kimlere beddua etmenin yasak olduğu, Müslüman kişinin duasının kabul olacağı gibi çeşitli konular zikredilmiştir.

3.1.5.21. İstiğfar

Bu bölümde; estağfirullah demek, tüm gün susmanın doğru olmaması, İslam’ın temeli olan otuz hadis gibi konulara değinilmiştir.

3.1.6. İmam Nevevî’nin el-Ezkâr’da Kullandığı Yöntemler

İmam Nevevî *el-Ezkâr* isimli eserinde özgün bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşımlar sebebiyle onun eseri ilim ehlinin ve halkın kabulüne ve iltifatına mazhar olmuştur. Bu yaklaşımı şu maddelerle özetleyebiliriz:

1. Kitabın temel malzemesi Kur’ân ve sünnetten alınan gece ve gündüz duaları olmakla birlikte, müellif duaları derlerken sadece bununla sınırlı kalmamış,

aynı zamanda Müslüman bir bireyi sözlerinde ve amellerinde ayıran belli başlı özelliklere de eserinde değinmiştir. Nevevî'nin “en önemli bölümlerden biri bu bölümdür.” diyerek dikkat çektiği ve bunun için ayrı bir bölüm açtığı “tariz ve tevriye” konusu buna bir örnektir. Bunu yaparken öncelikli olarak bu kavramların tanımını ve örneklerini vermiş, bunların hangi durumlarda caiz olabileceği ile ilgili delil göstermiş, bu konuda alimlerin açıklamalarını zikretmiştir.

2. Nevevî eserinde sadece dua ve zikirleri vermekle kalmamış aynı zamanda onları, faydalı bazı bilgiler ve dilbilimsel ifadelerle farklı bir şekilde sunmuştur. Eserin muhakkikliğini yapanlardan biri olan Yusuf Ali Büdeyvî, Nevevî'nin eserde zikrettiği 128 adet kelimenin yazılışı ve manalarıyla alakalı bilgiler verdiğini gözlemlemiştir. Aynı zamanda bazı özel isimleri ve karıştırılması olası olan bazı kelimeleri de eserinde ele alan Nevevî, garîb kelimeleri de zikretmiştir. Yusuf Ali Büdeyvî Nevevî tarafından ele alınan özel isimlerin 33, garîb kelimelerin 188 tane olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁸

3. Nevevî eserinde birçok fıkıh konusuna yer vermiş, bu konulardan bazılarını *el-Mecmû Şerh'ul-Mühezzeb* kitabına havale etmiştir. Eserin muhakkiklerinden Yusuf Ali Büdeyvî, *el-Ezkâr*'ın aynı zamanda Şâfiî fıkının ve mezhebinin bir açıklaması niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Nevevî bazı fikhî ihtilafları kitabı bir fıkıh kitabı haline getirmeden ve kitabın yapısını bozmadan özet bir şekilde zikretmiş fakat bunu bir taassup içerisinde değil güçlü delilleri takip ederek yapmıştır. Bahsettiği bazı konulardan sonra bu bilgilerin konuyla doğrudan alakalı olmadığını ancak onları özetlemeyi yararlı bulduğunu fakat konuyla ilgili daha geniş bilgilerin fıkıh kitaplarında yer aldığını zikrederek konuya merakı olan okuyucuyu oraya yönlendirmiştir.³⁷⁹

4. Nevevî hadislerin senedlerini eserine almamış bunun sebebinin de kitabının halka yönelik ve muhtasar bir eser olması arzusundan dolayı olduğunu ifade etmiş ve ele aldığı hadislerin derecelerini belirtmiştir.³⁸⁰

³⁷⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 20-21.

³⁷⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 21-22.

³⁸⁰ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 22.

5. Nevevî eserinin sahîh ve güvenilir bir kaynak olmasını arzuladığını ifade etmiş, onun bu arzusu karşılık bulmuş öyle ki Ezkâr konusunda eser telif edenler için başvurulacak temel bir kaynak haline gelmiştir.

6. Nevevî, kişinin uykudan uyanmasından başlayarak gece uyuyuncaya kadar yapabileceği dua ve zikirleri doğal bir tertip içerisinde eserinde zikretmiştir. İnsan hayatına ilişkin çeşitli duaları ele almış ve istiğfara yönelik dualarla eserini tamamlamıştır.

7. Nevevî eserinde bazı sahabeler hakkında açıklamaya yer vermiş bazılarının isimleri konusundaki ihtilaflara da değinmiştir. Yusuf Ali Büdeyvi Nevevî'nin bu şekilde eserinde açıkladığı sahabelerin sayısının 22 kadar olduğunu ifade etmiştir.³⁸¹

8. Nevevî eserde İmam Gazzâlî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Fudayl b. İyâz (öl. 187/803), Mâverî (öl. 450/1058) gibi alimlerin görüşlerine yer vermiştir.

9. İmam Nevevî eserinde hadis ve rical ilmiyle alakalı birçok ilmi meselelere değinmiş ve bu şekilde ilminin genişliğini ve ilimdeki ustalığını göstermiştir.³⁸²

3.1.7. Ezkâr'daki Hadislerin Sıhhat Durumu

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki *Ezkâr* gibi bir eserde hadislerin sıhhat durumunun bizzat müellif tarafından belirtilmesini çok gerekli görmemekteyiz. Çünkü hadisler hakkında “sahihtir, hasendir, zayıftır” gibi değerlendirmelerde bulunmak daha ziyade halkın değil alimlerin anlayabileceği kavramlardır. Halk açısından önemli olan bir hadisin amel edilebilir olup olmamasıdır.

Nevevî bu eseri tıpkı *Riyâzü's-sâlihîn* gibi halka yönelik yazmıştır. Halkı hadislerle buluşturmuş ve zikrin bir Müslümanın hayatındaki önemine işaret edip hangi zikirleri yapması gerektiğini muteber rivayetlerden ortaya koymuştur. Dolayısıyla *Ezkâr* gibi bir eserin bizzat Nevevî tarafından yazılmış olmasının eserin muhkemliğini anlamada yeterli olduğunu düşünüyoruz.

Bu yaklaşımı başka alimlerde görmekte mümkündür. Mesela Tirmizî ulemaya yönelik yazmış olduğu *Sünen*'inde hadislerin sıhhatiyle alakalı değerlendirmeler yaparken, *Şemâil*'de bu tarz değerlendirmeler yapmamıştır. Biz Tirmizî'nin bu hassasiyetle konuya yaklaştığı kanaatindeyiz. Bütün bunlarla beraber

³⁸¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi, 24.

³⁸² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi, 25.

yine de Nevevî'nin *Ezkâr*'daki 122 rivayet hakkında bizzat değerlendirme yaptığını görmekteyiz. Nevevî bu rivayetler içerisinde 57 tanesinin sahih, 25 tanesinin hasen, 40 tanesinin ise zayıf olduğunu belirtmiştir.³⁸³

Hal böyleyken *Ezkâr*'daki hadisleri hadis kritiği açısından değerlendirdiğimizde ise geleneğe uygun olarak Buhârî ve Müslim hadislerini sahih kabul etmekteyiz. Bunlar; 278 adet Buhârî ve Müslim'in her ikisinin birlikte *Sahîh*'lerinde rivayet etmiş oldukları, 97 adet Buhârî'nin *Sahîh*'inde rivayet etmiş olduğu, 220 adet ise Müslim'in *Sahîh*'inde rivayet etmiş oldukları olmak üzere toplam 595 adet rivayettir. Yani eserdeki hadislerin yüzde 47'si *Sahîhayn*'dan olup çok güvenilir rivayetlerdir.³⁸⁴

Eserdeki 237 adet rivayet Tirmizî'nin *Sünen*'indendir. Tirmizî bunların 54 tanesinin sahih, 85 tanesinin hasen, 49 tanesinin hasen sahih, 11 tanesinin de zayıf olduğunu zikretmiştir. Dolayısıyla 199 adet rivayet için Tirmizî'nin değerlendirmelerine başvurulmuştur.³⁸⁵

Yukarıda da belirttiğimiz üzere 122 rivayetin sıhhat durumuyla alakalı ise Nevevî izah yapmıştır. Geriye kalan rivayetler için, ki bunlar tespit edebildiğimiz kadarıyla 315 adet rivayet kadar az bir kısımdır, muhakkiklerin değerlendirmelerinden yola çıkarak bir sonuca varmaya çalışıyoruz. Muhakkikler şiddetli zayıf ve mevzu olan rivayetleri de belirtmişler ve hadislerin sıhhat durumunu öğrenmek isteyen kişiler için hadisleri daha ayrıntılı inceleme imkanı tanımışlardır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Ezkâr*'da 1269 rivayet içerisinden 837 tanesi sahih hadistir. Bu da demektir ki *el-Ezkâr*'ın yüzde 66'sı sahih hadislerden oluşmaktadır. Bunlardan beş tanesi sahih ligayrihî seviyesindedir. Bu sahih rivayetlerden yedi tanesi mevkuf, üç tanesi maktu rivayetlerdir. Bu sayılarla eserin yüzde altmış altısının güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.³⁸⁶

Ezkâr'daki 1269 rivayet içerisinden 183 tanesi ise hasen hadistir. Bu da eserdeki rivayetlerin yüzde 14'ünün hasen derecesinde olduğu anlamına gelir. Bunlardan 25 tanesi hasen ligayrihî derecesindedir fakat İmam Nevevî eserde hasen ligayrihî olanları belirtmemiştir. Biz bu oranı eserin muhakkiklerinin hasen hadisler

³⁸³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî.

³⁸⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi.

³⁸⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî.

³⁸⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsame Selim b. Ayd el-Hilâlî.

içerisindeki çıkarımlardan tespit ettik. Bu rivayetlerden bir tanesi mevkuf hasen ligayrihî, bir tanesi maktu hasendir.³⁸⁷

Eserdeki 1269 rivayet içerisinde 160 tanesi zayıftır. Bu da bize eserdeki rivayetlerin yüzde 12 kadar bir oranının zayıf olduğunu göstermektedir. Nevevî bunların bir kısmının zayıf olduğunu zikretmiş, gözlemlediğimize göre birçoğunun ise zayıf olduğunu zikretmemiştir. Kendisi de, eserde zayıf rivayetleri belirtmeye çalıştığını ancak bazen unutkanlık veya dalgınlık nedeniyle bunları zikretmemiş olabileceğini söylemiştir. Bu zayıf rivayetlerden altı tanesi mevkuf, iki tanesi maktudur.³⁸⁸

Eserdeki rivayetlerin 69 tanesi şiddetli zayıftır. Bu da eserde yüzde 5 oranında şiddetli zayıf hadisin kullanıldığını bize göstermektedir. Nevevî eserde şiddetli zayıf ifadesini kullanmamış, burada tespit ettiğimiz 69 rivayet içerisinde 9 tanesinin zayıf olduğunu söylemekle yetinmiştir. Bu rivayetlerden iki tanesi ise mevkuf şiddetli zayıftır.³⁸⁹

Bir tanesi mevkuf olmak üzere toplam 16 tane mevzu rivayetin olduğu tespit edilmiştir. Yüzde 1,26 oranında mevzu hadis kullanılmıştır ki bu eserin çok az bir kısmıdır. Bunların çoğunluğu İbnü's-Sünnî'nin *Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle* isimli eserinden alınmıştır. Nevevî bunların mevzu olduğunu *Ezkâr*'da belirtmemiştir. Biz ise bu çıkarımlara eserin tahkiklerinden varmış bulunmaktayız.³⁹⁰

Eserde 4 tane de münker rivayet bulunmaktadır.

Buhârî ve Müslim'den ortak gelen rivayetlerin sıhhat durumunu belirtirken هذا حديث صحيح متفق/ في الحديث المتفق على صحته gibi kavramlar kullanılmıştır.

Buhârî ve Müslim'den alınmayan fakat sahih olan bazı rivayetler için de إسناد صحيح على شرط البخاري و مسلم lafzı kullanılmıştır.³⁹¹

3.1.8. Dua ve Zikirlerde Zayıf Hadis Kullanılması ve İslam Alimlerinin Bu Konudaki Görüşleri

³⁸⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

³⁸⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

³⁸⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

³⁹⁰ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

³⁹¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

Hadis alimleri ve diğer alimlere göre helal ve haram, alış ve satış, nikah ve boşanma gibi meselelerde yalnızca sahîh veya hasen hadislerle amel edilmeli, zikredilen şey faydalı bile olsa bu durumlarda zayıf hadislerle amel edilmemelidir. Fakat yine alimlerimiz uydurma bir rivayet olmadığı sürece şu durumlarda zayıf hadislerle amel etmenin caiz olduğunu söylemişlerdir.³⁹²

1. Amellerin faziletleri konusunda gelen zayıf hadislerle amel edilebilir. Çünkü Rasûlullah bir hadîs-i şeriflerinde: “Size bir şeyi emrettiğim zaman, onu elinizden geldiği kadar yapın.” buyurmuşlardır. Bu sebeple alimlerimize göre faziletli bir amel duyan bir kişi ömründe bir defa bile olsa o ameli yapmaya gayret etmelidir.³⁹³

2. Tergîb ve terhîb yani iyi bir işi yapmaya teşvik edip kötü bir işi yapmaktan sakındırma konularında gelen zayıf hadislerle amel edilebilir.³⁹⁴

İslam alimlerinin, faziletli ameller ve tergîb, terhîb meselelerinde müsamahalı davranılıp, bu konularda zayıf hadislerle amel edilebileceğine dair ifadelerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Tebeu't-tâbiîn alimlerinden müfessir, muhaddis ve zâhid Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) demiştir ki: “Haram ve helal konularında bu ilmi (hadis), ilimle meşhur olan, hadislerdeki ziyade ve noksanları bilen otorite kişilerden başkasından almayınız. Bunun dışındaki hadisleri diğer şeyhlerden almanızda bir mahzur yoktur.”³⁹⁵

Hadis alimi Süfyan b. Uyeyne (öl. 198/814) şöyle demiştir: “Bakıyye'den -ki o zayıf bir ravidir- Rasûlullah'ın sünnetine dair hadisleri almayın. Sevap ve diğer konulardaki hadisleri ise alabilirsiniz.”³⁹⁶

İmam Ahmed b. Hanbel'de (öl. 241/855) bu konuda: “Rasûlullah'tan helal, haram, sünen ve ahkam konusunda bir hadis rivayet edersek, isnadlarda sıkı

³⁹² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 49.

³⁹³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 49.

³⁹⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî, 49.

³⁹⁵ Ebu Bekr El-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit El-Hatîb El-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, nşr. Ebû Abdullah es-Surakî, İbrahim Hamdî el-Medenî (Hindistan: Dairetu'l Maarifi'l Osmâniyye, 1357); 133.

³⁹⁶ Hatîb El-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*; 134.

davranırız. Ancak ondan amellerin faziletleri konusunda ve bir hüküm taşımayan bir hadis rivayet edersek, bu takdirde işi zorlaştırmayız.”³⁹⁷ demiştir.

Bu konuda ihtilaflar mevcut olmakla beraber, konudan sapmamak adına bu çalışmada konunun bir kısmı zikredilmekle yetinilmiştir.

3.1.9. Nevevî'nin el-Ezkâr'da Zayıf Hadis Kullanımı

Nevevî *el-Ezkâr*'da az da olsa zayıf hadis kullandığını fakat bunları belirttiğini zikretmiştir. Yukarıda da zikredildiği üzere 1269 rivayet içerisinde 160 tane zayıf, 69 tane şiddetli zayıf hadis kullanmıştır. Bu da eserde yüzde 18 oranında zayıf ve şiddetli zayıf hadisin kullanıldığını göstermektedir.

Nevevî, İslam alimlerinin helal ve haram, alış ve satış, nikah ve boşanma gibi meselelerde yalnızca sahîh veya hasen hadislerle amel edilmesi konusundaki görüşünü ifade etmiştir. Daha sonra, amellerin faziletleri ve iyi bir işi yapmaya teşvik edip kötü bir işi yapmaktan sakındırma konularında, alimlerin bildirdiğine göre uydurma bir rivayet olmadığı sürece zayıf hadislerle amel edilmesinin caiz olduğunu zikretmiştir.³⁹⁸

Nevevî bu kuralı ifade ettikten sonra eserinde sahîh, hasen ve zayıf olan hadislere işaret ettiğini ancak unutkanlık veya dalgınlık gibi insani bir sebeple bunu gözden kaçırmış olabileceğini belirtmiştir.³⁹⁹

3.2. EZKÂR'IN KAYNAKLARI

Eseri oluştururken farklı kaynaklardan yararlanan Nevevî eserin hacmini büyütmemek için hadislerin senedlerini vermemiş, sahâbi ravilerin adlarını vermekle yetinmiştir.⁴⁰⁰ Hadislerin başında veya sonunda güvenilirlik dereceleri bazen belirtilmiş olsa da geleneğe uygun olarak Buhârî ve Müslim'den nakledilen hadisler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Tirmizî'nin *Sünen*'inden nakledilen hadislerin güvenilirlik derecesinin belirlenmesinde ise Tirmizî'nin bu konudaki görüşleri ile yetinilmiştir. Fakat Tirmizî'den almış olduğu rivayetlerin hepsinde Tirmizî'nin görüşlerine yer vermemiş, çoğunlukla ise bunları belirtmiştir. Garîb kelimelerin anlamları ortaya konmuş, okuması zor olan kelimelerin nasıl

³⁹⁷ Hatîb El-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*; 134.

³⁹⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 36.

³⁹⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi, 36.

⁴⁰⁰ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Bûdeyvi, 42-43.

okunacağı açıklanmış ve bütün bunlar hakkında farklı alimlerin görüşleri aktarılmıştır. Ayrıca, ilgili konularla alakalı ayetler, sahabe ve tâbiîn sözleri nakledilmiş, diğer bazı kaynaklardan da bilgiler aktarılmıştır. Nevevî bazı meselelerde kendi eserleri olan *Şerhu'l-Mühezzeb*, *Şerhu Sahîhi Müslim* gibi eserlere atıf yapmış, eserdeki uzun konuları kendi içerisinde kısımlara ayırmıştır.

Ezkâr isnadsız telif edilmiş bir eser olup, müellif genellikle sadece sahabi ravileri vermekle yetinmiştir. Bununla birlikte Nevevî hadislerin kaynaklarını belirtmek suretiyle okuyucuya hadisi inceleme imkanı vermiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif, rivayetlerin kaynaklarında toplam 25 eserden yararlanmıştır. Bazı rivayetlerde *روينا عن* lafzıyla sahabi raviyi zikretmiş ve rivayetin sonunda *رواه* demesinin ardından rivayeti aldığı kaynağı ifade etmiştir. Aşağıda bu kaynaklar zikredilecektir.

3.2.1.1.1. *Sahîh-i Buhârî*

Asıl ismi kısaca *el-Câmiu's-Sahîh* olan ve *Sahîhu'l-Buhârî* diye şöhret bulan bu eser, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin sahih hadisleri bir araya toplamak amacıyla ele aldığı ve Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kaynak kabul edilen bir çalışmadır. İbnü's-Salâh'a göre eserde mükerrerleriyle birlikte 7275 adet hadis, mükerrerler sayılmadan ise 4000 hadîs-i şerîf bulunur.⁴⁰¹ İslam aleminde genel kabul görmüş ve birçok eserin baş kaynaklarından olmuş bu eseri İmam Nevevî de *el-Ezkâr* isimli eserinin asıl kaynakları arasına koymuştur.⁴⁰²

Nevevî *Ezkâr*'daki 1269 rivayetin 375 tanesini Buhârî'nin *Sahîh*'inden almıştır.⁴⁰³ Müslim'in *Sahîh*'inden sonra en çok hadis aldığı ikinci eserdir. *Ezkâr*'a aldığı rivayetlerden yüzde 29 kadar hadisi bu eserden aldığını söylemek mümkündür.

Eserde Buhârî'den olan rivayetlerinde Buhârî'yle arasındaki ravileri zikretmeksizin direkt *روينا في صحيح البخاري / قال البخاري في صحيحه* lafızlarıyla rivayet etmiştir.⁴⁰⁴

3.2.1.1.2. *Sahîh-i Müslim*

⁴⁰¹ M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu's-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Nisan 2024).

⁴⁰² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 45.

⁴⁰³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁰⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî.

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî'nin (öl. 261/875) 235/849 yılında tasnif etmeye başlayarak 250/864 yılında tamamladığı bilinen ve *Sahîh-i Müslim* diye meşhur olmuş bu eserin asıl ismi *el-Câmiu's-Sahîh*'tir. *Sahîh-i Müslim*'i *el-Ezkâr*'ın asıl kaynakları arasına alan Nevevî bu eser için de ciddi mesai harcamıştır.⁴⁰⁵ Öyle ki bugün elimizde basılmış halde bulunan *Sahîh-i Müslim*'lerde Nevevî tarafından konuları net bir biçimde ayırıcı nitelikte bâb başlıkları konulduğunu görmekteyiz. Elimizde bulunan beş ciltlik *Sahîh-i Müslim*'in Muhammed Fuâd Abdülbâki neşrinde mükerrerleri sayılmadan 3033 hadis bulunur.⁴⁰⁶

Nevevî *Ezkâr*'daki 1269 rivayetin 498 tanesini Müslim'in *Sahîh*'inden almıştır.⁴⁰⁷ Eserde en çok kullandığı birinci kaynak bu kitaptır. Yüzde 39 kadar hadisi bu eserden almıştır ki bu da eserin dörtte birinden bile fazladır.

Müslim'den olan rivayetlerinde Müslim ile arasındaki ravileri zikretmeksizin direkt *وقد ثبت في صحيح مسلم / وروينا في صحيح مسلم / وفي رواية لمسلم* kalıplarını kullanarak rivayetleri vermiştir.⁴⁰⁸

Buhârî ve Müslim'in her ikisinden olan rivayetler 278 tanedir. Dolayısıyla sadece Müslim'den olan rivayetler 220, sadece Buhârî'den olan rivayetler ise 97 adettir. Buhârî ve Müslim'in her ikisinden olan rivayetler için *و ثبت في الصحيحين / وروينا في صحيح البخاري و مسلم / وروينا في صحيحهما* kalıpları kullanılmıştır.⁴⁰⁹

3.2.1.1.3. Sünen-i Ebû Davud

Kütüb-i Sitte içerisinde olan bu eser Ebû Davud es-Sicistânî (öl. 275/889) tarafından ahkama dair 4800 hadîs-i şerîf'in seçilmesiyle oluşturulmuştur. Ebû Davud eserine sahih hadisleri almaya özen göstermekle beraber bazı zayıf hadisleri de almıştır.⁴¹⁰

Nevevî *el-Ezkâr*'ı oluştururken *Sünen-i Ebû Davud*'un, en fazla hadis nakledeceği eserlerden biri olduğunu zikretmiştir. İmam Ebû Davud *Sünen*'inden

⁴⁰⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 45.

⁴⁰⁶ M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Nisan 2024).

⁴⁰⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁰⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi.

⁴⁰⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi.

⁴¹⁰ M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Nisan 2024).

şöyle bahsetmiştir: “Ben bu kitabıma sahîh hadisleri, sahîhe benzeyenleri ve sahîhe yakın rivayetleri aldım. Eğer bir hadis çok zayıfsa, onun zayıf olduğunu belirttim. Hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadığım hadis ise sahîh ve hasen olup dini konularda delil olabilecek niteliktedir. Bazı hadisler ise diğerinden daha sahihtir.”⁴¹¹

Bundan dolayı İmam Nevevî de Ebû Davud’un *Sünen*’inde rivayet ettiği ancak zayıf olduğunu zikretmediği rivayetlerin Ebû Davud’a göre sahîh veya hasen olduğunu, bu durumda da ahkam konusunda delil sayılabilen bu hadislerin amellerin faziletleri hususunda da delil sayılabileceğini ve bunlarla amel edilebileceğini zikretmiştir.⁴¹²

Nevevî’nin *Ezkâr*’a aldığı rivayetlerinde en çok kullandığı kaynaklardan üçüncü sırada olan eser Ebû Davud’un *Sünen*’idir. Nevevî *Ezkâr*’a aldığı 256 adet rivayeti bu eserden almıştır ki bu da esere aldığı rivayetlerin yüzde 20’si demektir.

Nevevî’nin esere almış olduğu rivayetlerin sıhhat durumlarıyla alakalı Ebû Davud’un değerlendirmelerine de ciddi bir öncelik verdiğini gözlemlemekteyiz. Zira rivayetlerde sıklıkla لم يضعفه ابو داود / روينا في سنن ابي داود / رواه ابو داود lafzını görmekteyiz.⁴¹³

Nevevî esere *Sünen*’den aldığı rivayetlerde Ebû Davud ile arasındaki ravileri zikretmeksizin direkt روينا في سنن ابي داود / رواه ابو داود lafızlarıyla rivayet etmiştir.

3.2.1.1.4. *Sünen-i Tirmizî*

Sadece ahkama dair hadisleri değil diğer konularla ilgili hadisleri de içerisinde barındıran bu eser *el-Câmiu’s-Sahîh* ismiyle de bilinir. Tirmizî’nin (öl. 279/892) Kütüb-i Sitte içerisinde sayılan bu eseri müellif tarafından 270/883 yılında tamamlanmıştır. Mübârekpûrî (öl. 1354/1935) tarafından kaleme alınmış *Sünen-i Tirmizî*’nin şerhlerinden olan *Tuhfetü’l Ahvezî*’de eserin 4051 hadis ihtiva ettiğini görmekteyiz.⁴¹⁴ İmam Nevevî’nin kaynaklarından biri de bu eserdir.⁴¹⁵

Nevevî *Ezkâr*’a aldığı rivayetlerden 237 adet rivayeti bu kaynaktan almıştır ki bu da eserdeki rivayetlerin yüzde on sekiz oranında Tirmizî’nin *Sünen*’inden

⁴¹¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 45-46.

⁴¹² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 46.

⁴¹³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd.

⁴¹⁴ İsmail Lütfi Çakan, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Nisan 2024).

⁴¹⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 45.

alındığını gösterir.⁴¹⁶ *Sünen-i Tirmizî* Nevevî'nin kaynakları arasında en fazla kullandığı dördüncü kaynaktır.

Nevevî esere *Sünen-i Tirmizî*'den aldığı rivayetlerde aradaki ravileri zikretmeden *روى الترمذي / روينا في كتاب الترمذي* kalıplarını kullanarak rivayet etmiştir.

3.2.1.1.5. *Sünen-i Nesâî*

Es-Sünenü's-suğrâ diye bilinen bu eserin bir ismi de *el-Müctebâ*'dır. Nesâî'nin (öl. 303/915) ahkama dair hadislerle beraber bir de iman konusundaki hadislere yer verdiği bu eser, içerisinde 5758 (5761) rivayet bulundurur.⁴¹⁷ İmam Nevevî *el-Ezkâr*'a kaynak olan eserleri sayarken bu esere de yer vermiştir.⁴¹⁸

Nevevî *Ezkâr*'a almış olduğu 78 adet rivayeti bu eserden almıştır.⁴¹⁹ Nevevî'nin kaynakları arasında en çok kullandığı yedinci kaynaktır. Esere alınan rivayetlerden yüzde altısı bu kaynaktan alınmıştır.

Bu eserden alınan rivayetlerde Nevevî *رواه النسائي / رواية النسائي* kalıplarını kullanmıştır.⁴²⁰

3.2.1.1.6. *Sünen-i İbn Mâce*

Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabı olarak kabul edilen İbn Mâce'nin *Sünen*'i babları fikhî olarak güzel sıralanmış ve içerisinde rivayetlerin tekrarlanmadığı kullanışlı bir sünen türü eserdir. M. Mustafa el-Azamî neşrine göre içerisinde 4397 hadîs-i şerîf bulundurmaktadır.⁴²¹

Nevevî *Ezkâr*'a aldığı 97 adet rivayeti bu eserden almıştır.⁴²² En çok kullandığı altıncı kaynaktır. Yüzde yedi oranında bu kaynağı kullanmıştır.

Bu eserden alınan rivayetlerde Nevevî *رواه ابن ماجة / روينا في سنن ابن ماجة* kalıplarını kullanmıştır.⁴²³

3.2.1.1.7. *Sahîhu İbn Hibbân*

⁴¹⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi.

⁴¹⁷ M. Yaşar Kandemir, “es-Sünen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Nisan 2024).

⁴¹⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 45.

⁴¹⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi.

⁴²⁰ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi.

⁴²¹ M. Yaşar Kandemir, “es-Sünen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴²² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd.

⁴²³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsame Selim b. Ayd el-Hilâlî.

El-Müsnedü's-Sahîh diye de bilinen bu eser Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (öl. 354/965) tarafından kaleme alınmıştır. Eserde 7500 hadis; Cenâb-ı Allah'ın bildirdiği emirler, nehiyeler, haberler, mübahlar, sadece Hz. Peygamber'in yapmış olduğu fiiller olmak üzere beş kısma ayrılmış ve bu beş kısım da toplam 400 nevi içerisinde verilmiştir. İbnü's-Salâh ve diğer hadis alimlerine göre yalnızca sahih hadisleri toplama amacını güden kitaplar arasında Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden sonra ilk sırada İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh*'i, ikinci sırada İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'i, üçüncü sırada ise Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*'inin gelmesi eserin literatürdeki yerini göstermektedir.⁴²⁴

Nevevî güvenilir bir eser oluşturma gayesiyle kaleme almış olduğu *el-Ezkâr*'ın bazı rivayetlerinde güvenilir kaynaklardan biri olan bu kaynağa da dayanmıştır.

Nevevî *Ezkâr*'a bu kaynaktan üç rivayet almış ve almış olduğu bu üç rivayette *رواه ابو حاتم ابن حبان في صحيح* kalıbını kullanmıştır.⁴²⁵

3.2.1.1.8. Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî

7555 hadisi içerisinde bulunduran bu eser Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî (öl. 307/919) tarafından kaleme alınmıştır. Eserde Hz. Peygamber'in hadisleri ile birlikte sahabeye ait haberler de eserin büyük bir kısmını kaplar.⁴²⁶

Nevevî beş adet rivayeti bu eserden almış ve rivayetlerde *و في مسند أبي يعلى* ve *روينا في مسند أبي يعلى الموصلي* kalıplarını kullanmıştır.⁴²⁷

3.2.1.1.9. el-Üm

İmam Şâfiî'nin mezhep görüşlerini kapsayan son dönemine ait fıkıh eseri olan *el-Üm*'deki hadis rivayetlerinin çoğunluğunu İmam Şâfiî'nin hocaları olan İmam Mâlik ve Süfyân b. Uyeyne'nin rivayetleri oluşturur.⁴²⁸ İmam Nevevî'de

⁴²⁴ Mehmet Ali Sönmez, “el-Müsnedü's-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴²⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Budeyvi.

⁴²⁶ Mücteba Uğur, “Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴²⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd.

⁴²⁸ Bilal Aybakan, “el-Üm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

İmam Şâfiî'nin görüşlerini önemli bir yerde tuttuğu gibi *el-Ezkâr*'daki bazı rivayetlerinde de Şâfiî'nin *el-Üm* isimli eserini kaynak olarak kullanır.

Nevevî *Ezkâr*'a aldığı yedi adet rivayette bu eseri kaynak göstermiş ve aradaki ravileri zikretmeksizin *روى الامام الشافعي في كتاب الام* kalıbını kullanarak rivayetleri vermiştir.⁴²⁹

3.2.1.1.10. et-Târîhu'l-Kebîr

Buhârî'nin, sahabe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn'den başlayarak kendi zamanına kadar hadis nakletmiş olan raviler hakkında bilgiler naklettiği bu eser ravilerin rivayetlerinden örneklerle 2500'e yakın hadis ve yaklaşık 13.500 kadar biyografiyi de içinde bulundurmaktadır.⁴³⁰

İmam Nevevî Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inden sonra en önemli ikinci eseri sayılan bu kitaptan *el-Ezkâr*'da 2 adet rivayette bulunmuştur.⁴³¹

3.2.1.1.11. Hilyetü'l-Evliyâ

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (öl. 430/1038) kaleme aldığı bu eser; zâhid, âbid ve sûfiler hakkında bilgi veren ve alimler tarafından da çok kıymetli bulunan bir eser olmakla beraber müellifin mevzu olduklarını belirtmeden bazı rivayetleri vermesiyle de tenkit konusu olmuştur.⁴³²

Nevevî *Ezkâr*'a 4 adet rivayeti *روينا في حلية الاولياء* lafzıyla bu eserden almıştır.⁴³³

3.2.1.1.12. Müsnedü'l-İmam Ahmed

200-228/815-843 yıllarında Ahmed b. Hanbel tarafından 700.000 hadis içerisinden seçilerek ortaya konulmuş ve 904 sahabinin rivayetlerini içinde bulunduran bu eser müsned türü hadis kitaplarının günümüze kadar gelen en hacimli

⁴²⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴³⁰ Cemal Ağırman, "et-Târîhu'l-Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴³¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvî.

⁴³² Osman Türer, "Hilyetü'l-Evliyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴³³ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd.

örneği olma özelliğini taşır.⁴³⁴ Nevevî *el-Ezkâr*'ı kaleme alırken bu kapsamlı eserden de yararlanmış ve rivayetlerinde kaynak olarak kullanmıştır.

Nevevî *Ezkâr*'da zikrettiği 7 adet rivayeti مسند الإمام أحمد lafzıyla bu eserden almıştır.⁴³⁵

3.2.1.1.13. Sahîhu İbn Huzeyme

Hadis ve fıkıh alimi Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 311/924) fıkıh bablarına göre düzenlemiş olduğu bu eserde rical bilgisi, lafız farklılıkları, hadislerin vürûd sebebi gibi ayrıntılara da yer verilmiştir. Eserin dörtte biri günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir.⁴³⁶

Nevevî esere aldığı bir rivayeti رواه ابن خزيمة في صحيح lafzıyla bu kitaptan almıştır.⁴³⁷

3.2.1.1.14. Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle li'n-Nesâî

Müstakil dua kitabı türlerinden sayılan amelü'l-yevm ve'l-leyle türü eserler yine bu isimle bazı İslam alimleri tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserlerden biri olan Nesâî'nin 1141 hadisi içerisinde bulunduran amelü'l-yevm ve'l-leyle isimli meşhur eseridir. Nesâî bu esere Kütüb-i Sitte ravileri dışında seksen üç erkek, iki kadın raviden rivayette bulunmuş bunların arasında mechûlü'l-ayn ve mechûlü'l-hâl altı ravi dışında rivayetleri alınmayacak derecede zayıf olan hiçbir ravinin olmadığı zikredilmiştir. Eser sabah duasından başlayarak kişinin farklı hal ve vakitlerde yapabileceği çeşitli duaları vermiştir.⁴³⁸

Nevevî *Ezkâr*'a 8 adet rivayeti bu eserden almıştır.⁴³⁹

3.2.1.1.15. Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle

778 hadisi içerisinde bulunduran bu eser Nesâî'nin talebesi İbnü's-Sünnî tarafından kaleme alınmıştır. Muhteva olarak Nesâî'nin eseriyle aynı olan bu

⁴³⁴ M. Yaşar Kandemir, “el-Müsned”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴³⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Budeyvi.

⁴³⁶ Mustafa Işık, “İbn Huzeyme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴³⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd.

⁴³⁸ İsmail Lütfi Çakan, “Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024); M. Yaşar Kandemir, “Nesâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴³⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsame Selim b. Ayd el-Hilâlî.

eserdeki metin ve sened kısmı müellif tarafından tenkit edilmemiş 133 adet rivayeti hocası Nesâî'den nakletmiş fakat hocasının itimat etmediği birçok zayıf ravinin rivayetlerini de eserine almıştır.⁴⁴⁰

Nevevî dua içerikli bu eseri yine Hz. Peygamber'in dualarını bildirmek için kaleme almış olduğu *el-Ezkâr*'da kaynak olarak kullanmıştır. Bu eserin zikir konusundaki hadisleri en iyi derleyen eser olduğunu ve eseri hocalarından muttasıl senedlerle rivayet ettiğini ifade etmiştir.⁴⁴¹

Nevevî'nin *Ezkâr*'da en çok kullandığı kaynaklar arasında olan bu eser beşinci sıradadır. Nevevî bu eserden 198 rivayet almıştır ki bu da eserin yüzde on beşi demektir. Eserden aldığı rivayetlerde *روينا في كتاب ابن السني* lafzını kullanmıştır.⁴⁴²

3.2.1.1.16. eş-Şemâilü'n-Nebeviyye

İmam Tirmizî'nin kaleme almış olduğu bu kitap 424 hadis ihtiva eden, Hz. Peygamber'in dış görünüşü, yemesi içmesi, kıyafetleri, ibadetleri, ahlakı, vefatı gibi konuların ele alındığı bir eserdir. Eserdeki hadislerin büyük bir kısmı sahih, bir kısmı hasen, az bir kısım da zayıftır.⁴⁴³

Nevevî *Ezkâr*'a aldığı iki rivayeti bu eserden *روينا في كتاب الشمائل* lafzıyla almıştır.⁴⁴⁴

3.2.1.1.17. el-Muvatta

İmam Mâlik'in Hz. Peygamber'in hadisleriyle birlikte sahabe görüşleri ve tâbiîn fetvalarını da aldığı eserinde daha çok ahkam hadislerinden oluşan 1720 rivayet bulunmaktadır. Bazı alimler Kütüb-i Sitte'nin altıncı sıradaki kitabı olarak İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i yerine bu kitabı saymıştır ve eserin üzerine birçok çalışma yapılmıştır.⁴⁴⁵ Güvenilir kaynaklardan biri olan bu eser İmam Nevevî'nin de eserindeki rivayetlerde dayandığı kaynaklardan biridir.

⁴⁴⁰ Çakan, "Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle"; Abdullah Aydın, "İbnü's-Sünnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴⁴¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Mazin Abdullah vd., 45-46.

⁴⁴² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁴³ M. Yaşar Kandemir, "eş-Şemâilü'n-Nebeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴⁴⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁴⁵ M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

Nevevî esere aldığı rivayetlerden 16 tanesi için *Muvatta*’yı kaynak olarak göstermiştir. Rivayetlerde aradaki ravileri zikretmeden direkt *روينا في الموطأ الإمام مالك* lafzını kullanmıştır.⁴⁴⁶

3.2.1.1.18. *Kitâbü’-d-Duâ*

Dua eserlerinden biri olan bu kitap hadis hafızı Taberânî tarafından Hz. Peygamber’den nakledilmiş olan duaları zikretmek gayesiyle ele alınmış ve içerisinde 2255 rivayetin bulunduğu bir eserdir.⁴⁴⁷

Nevevî *Ezkâr*’a almış olduğu 5 rivayeti bu eserden *رواه الطبراني* lafzıyla almıştır.⁴⁴⁸

3.2.1.1.19. *Sünen-i Dârekutnî*

Dârekutnî’nin (öl. 385/995) diğer sünen türü eserlerden farklı olarak ahkamla alakalı illetli rivayetleri ve bunlardaki kusurlarını içeren, içerisinde sahih, hasen, zayıf ve mevzu hadislerin yer aldığı bir eserdir.⁴⁴⁹ Nevevî *Ezkâr*’a almış olduğu 4 rivayette bu eseri de kaynak olarak kullanmıştır.⁴⁵⁰

3.2.1.1.20. *el-Müstedrek*

Tam adı *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn* olan bu eser Hâkim en-Nîsâbü’rî (öl. 405/1014) tarafından Buhârî ve Müslim’in *el-Câmiu’s-sahîh*’lerine almadıkları hadisleri bir araya toplama gayesiyle yazılmıştır. Eser sahabe ve tâbiîn kavilleriyle birlikte toplam 8803 hadisi içerisinde bulundurulur.⁴⁵¹ İmam Nevevî’nin *el-Ezkâr*’daki kaynaklarından biri de bu eserdir. Nevevî hadislerin bir kısmında ise Hâkim’in *Müstedrek*’teki değerlendirmelerine başvurmaktadır.

⁴⁴⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁴⁷ Mehmet Görmez, “Taberânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴⁴⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁴⁹ Abdullah Aydın, “es-Sünen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴⁵⁰ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁵¹ İbrahim Hatiboğlu, “el-Müstedrek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

Nevevî 16 rivayeti bu eserden almıştır. Eserden aldığı rivayetlerde aradaki ravileri zikretmeksizin direkt olarak *رواه الحاكم في المستدرک* / *و وجدت في المستدرک للحاکم* lafızlarını kullanmıştır.⁴⁵²

3.2.1.1.21. *Sünen-i Dârimî*

Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî'nin (öl. 255/869) bilinen sünen türü eserler içerisinde en eski sünen eseri olan bu eser 3506 hadis ihtiva etmektedir.⁴⁵³

Nevevî 10 rivayeti buradan almıştır. Rivayetlerde *روينا في مسند الامام الدارمي* lafzını kullanmıştır.⁴⁵⁴

3.2.1.1.22. *es-Sünenü'l-Kübrâ*

Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin ahkam hadislerini toplama gayesiyle kaleme aldığı ve sünenler içerisinde en çok hadis içeren eserlerden olan bu eser Nevevî'nin *el-Ezkâr*'daki kaynaklarından biridir.⁴⁵⁵

Nevevî 29 rivayeti bu eserden almıştır. Rivayetlerde *روينا في سنن البيهقي* lafzını kullanmıştır.⁴⁵⁶

3.2.1.1.23. *Delâilü'n-Nübüvve*

Ebû Bekir el-Beyhakî'nin (öl. 458/1066) Rasûlullah'ın nübüvvetini onun mucizeleriyle ispat etmeyi amaçlayan bir eseridir.

Nevevî *Ezkâr*'a aldığı rivayetlerden bir tanesini *روينا في دلائل النبوة للبيهقي* lafzıyla buradan almıştır.⁴⁵⁷

3.2.1.1.24. *el-Müsnedü'l-muhrec alâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc*

Ebû Avâne el-İsferâyînî'nin (öl. 316/929) kaleme aldığı bu eser müstahrec türü eserlerden biridir. Nevevî esere aldığı rivayetlerden birinde bu eseri kaynak olarak zikretmiştir.⁴⁵⁸

⁴⁵² Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi.

⁴⁵³ Abdullah Aydın, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴⁵⁴ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁵⁵ Mehmet Efendioğlu, "es-Sünenü'l-Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Mayıs 2024).

⁴⁵⁶ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi.

⁴⁵⁷ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

⁴⁵⁸ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsâme Selim b. Ayd el-Hilâlî.

3.2.1.1.25. *Kitâbü'l-Erbaîn*

Hâkim en-Nisâbü'rî'nin eseri olan bu kitabı Nevevî *Ezkâr*'a aldığı bir rivayette kaynak olarak göstermiştir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, nşr. Ebu Üsame Selim b. Ayd el-Hilâlî.

SONUÇ

İmam Nevevî İslami ilimler alanında ilmi ve zühdü ile meşhur çok kıymetli bir alimdir. Hakkında hiçbir şey söylenmeyecek olsa bile yazdığı eserler onun ilme ne kadar katkı sunduğunu ortaya koymaktadır. Gerek usul gerek şerh konusunda hadis ilmine önemli katkıları vardır.

Fezâil konularında zayıf hadis kullanımını tecvîz etmekte, bunu da *Ezkâr*'ında ustalıkla yaptığı görülmektedir. Zayıf hadislerin de çeşitliliğine dikkat edecek olursak, kullanmış olduğu zayıf hadisler ileri derecede illetli diyebileceğimiz ya da sahîh hadislerle ve İslam'ın temel kurallarına mana olarak aykırılık teşkil eden zayıf hadisler değil, belli ölçülerde zayıf olan hadislerdir. Buradan da anlayabiliriz ki Nevevî'nin ifade etmek istediği, her zayıf hadisin makbul ve muteber olduğu ve fezâil konusunda kullanılabileceği değildir.

Ezkâr, sadece dua ve zikir metinleri sunmakla kalmayan aynı zamanda Müslümanlara günlük hayatlarında nasıl dua ve zikir yapacakları konusunda da rehberlik eden önemli bir eserdir.

Dua ve zikir konusunun önemli bir konu olduğunu Nevevî gibi bir alimin bu konu hakkında müstakil bir eser yazmasından anlayabiliriz. Çünkü o aynı zamanda usul eserleri yazmış, *Sahîh-i Müslim*'i şerh etmiş, bütün bunlarla birlikte *Ezkâr*'ı da telif etmiştir.

İmam Nevevî eserinde hadis ve rical ilmiyle alakalı birçok ilmi meselelere, dilbilimsel bazı açıklamalara değinmiş, kimi sahabeler hakkında bilgiler vermiş bu şekilde derin ilmini ve ilimdeki ustalığını göstermiştir.

Nevevî bu eseriyle adeta Müslüman'ın hayatında zikrin önemli bir yeri olduğunu ve onun hayatında zikrin ayrılmaz bir parça olması gerektiğini ifade etmiştir. Müslümanın ne kadar topluma faydalı bir insan olursa olsun zikirden bîhaber olmaması ve günlük zikirlerle devam etmesi gerektiğini, Allah ile irtibatını en iyi sağlayacağı yollardan birinin dua ve zikirler olduğunu bu eseriyle bize göstermiş olur.

Bu alışmanın; Nevevî'nin *el-Ezkâr* isimli eserini tanıtmak, dua ve zikre iştiyakı arttırmak için bir vesile olmasını Allah'tan niyaz ederim.

Cenâb-ı Allah'tan, Sünnet-i Nebeviyye'ye hizmetin devamlılığıyla rızıklandırılmayı ve bu çalışmayı ihlasla yapılmış amellerden biri olarak kabul buyurmasını arzu ederim.

KAYNAKÇA

Aslan, Muhammet Salih. “Nevevî’nin Eserleri Üzerine Yapılmış Klasik Telif Türü Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi”. *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 991-1034. Ankara: İSAM, 2022.

Atmaca, Veli. “Hadiste Dua Edebiyatı’nın Oluşumu ve Kaynakçası”. *Dini Araştırmalar* 9/27 (Haziran 2007).

https://isamveri.org/pdfdrg/D01949/2007_27/2007_27_ATMACAV.pdf

Bağdâdî, Ebu Bekr El-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit El-Hatîb. *el-Kifâye fi İlmi’r-Rivâye*. nşr. Ebû Abdullah es-Surakî, İbrahim Hamdî el-Medenî. Hindistan: Dairetu’l Maarifi’l Osmâniyye, 1357.

Başaran, Selman. “el-Ezkâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 17 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-ezkar>

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. El-Hüseyin b. Ali. *ed-Daavâtü’l-kebîr*. nşr. Bedr b. Abdullah El-Bedr. Kuveyt: Garas li’n-Neşr, 1430.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîh-i Buhârî*. nşr. Mustafa Dîb el-Bugha. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414.

Buzpınar, Ş. Tufan. “Havran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/havran>

Capps, Donald. “İstek Duası (Petitionary Prayer) Psikolojisi”. çev. Ümit Horozcu. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 12 (Nisan 2012). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuilah/issue/976/10992>

Carrel, Alexis, *Dua*. çev. M. Alper Yüçetürk. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1967.

Cezerî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *el-Hisnû’l-hasîn min kelâmi Seyyidi’l-mürselîn*. Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye, 1425.

Cilacı, Osman. *Psiko-Sosyal Açıdan İlâhî Dinlerde Dualar*. Konya: Arı Basımevi, 1982.

Cilacı, Osman. “Dua”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 27 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dua>

Çağrııcı, Mustafa. “Dua”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 28 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dua>

Çakan, İsmail Lütfi. “Amelü’l-Yevm ve’l-Leyle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 28 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amelul-yevm-vel-leyle>

Çakan, İsmail Lütfi. “el-Câmiu’s-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 02 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--tirmizi>

Çelebi, Kâtib. *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. nşr. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge. İstanbul: Maarif Vekaleti, 1360.

Dakr, Abdülganî. *el-İmâm en-Nevevî*. Dimaşk: Daru’l Kalem, 4. Basım, 1415.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Bahram. *Müsnedü’l-Dârimî*. nşr. Hüseyin Selim Esed Darani. Beyrut: Darü’l-Mugni, 1412.

Ebû Davud es-Sicistânî, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdi. *Sünenü Ebi Davud*. nşr. Şuayb Arnavut. Beyrut: Darü’l-Risaletü’l-Alemiyye, 1430.

Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed. *el-Kâmûsu’l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü’l-risâle, 1426.

Gülle, Sıtkı. “Kur’ân-ı Kerîm’de Dua Kavramı”. *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004). https://isamveri.org/pdfdrgr/D01777/2004_18/2004_18_GULLES.pdf

Haddad, Ahmed Abdulaziz Kasım. *el-İmâm en-Nevevi ve Eseruhu fi’l-Hadis ve Ulumihi*. Beyrut: Darü’l-Beşairi’l-İslamiyye, 1. Basım, 1413.

Hattâbî, Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed. *Şe’nü’l-duâ*. nşr. Ahmed Yusuf, Ahmed Yusuf ed-Dekkâk. Dimaşk: Dâru’s-sekâfeti’l-arabiyye, 1404.

Hemmâm, Ebû’l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali, *Silâhü’l Mümin fi’l-duâ ve’z-zikr*, nşr. Muhyiddîn Dîb Mestû. Dimaşk: Dâru ibn Kesîr, 1414.

Himyerî, Mâlik b. Enes b. Ebi Âmir b. Amr b. Hâris el-Asbahi. *el-Muvatta*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki. Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1406.

Himyerî, Muhammed b. Ömer b. Mübârek. *el-Esrârü’n-nebeviyye fi ihtisâri’l-Ezkâri’n-Neveviyye*. Beyrut: Darü’l-Havi, 1415.

İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *Musannef*. nşr. Nasır b. Abdülaziz Ebu Ceyb eş-Şüseri. Riyad: Daru Künuzi İşbilya, 1436.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*. nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1429.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-tehzîb*. nşr. Âdil Mürşit, İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1435.

İbn Kadî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Alemü'l Kütüb, 1407.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn. *Tabakatü fukahâ'îş-Şâfiyye*. Mısır: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1413.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Uyûnü'l-ahbâr*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.

İbn Mâce, Ebî Abdullah Muhammed bin Yezid. *Sünen-i İbn Mâce*. nşr. Şuayb Arnavut. Beyrut: Darü'r-Risaletü'l-Alemiyye, 1430.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yakub. *el-Fihrist fî ahhârî'l-ulemâ'il-musannifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhdessîn ve esmâ'i kütübihim*. nşr. Rızâ Teceddüd. Tahran, 1391.

İbnü'l-Attâr, Alâeddîn. *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-imâm Muhyiddîn*. Amman-Ürdün: Dar'ul Eseriyye, 1428.

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn. *Ravzatü't-ta'rîf bi'l-hubbi's-şerîf*. nşr. Muhammed el-Kettânî. Beyrut: Darü's-Sekafe, 1325.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî Ulumi'l-Hadîs*. nşr. Nûreddîn İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406.

İkbal, Muhammed. *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. çev. Sofi Huri. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1964.

İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. ed. Safvan Adnan Dâvûdî. Dimaşk: Darul Kalem, 1416.

İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr Ömer, *Fehresetü mâ ravâhü an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l- ilm ve envâ'i'l-ma'ârif*. nşr. Muhammed Fuâd Mansûr. Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye., 1419.

Kallek, Cengiz. “İbn Hacer el-Heytemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 19 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hacer-el-heytemi>

Kandemir, M. Yaşar. “el-Câmiu's-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 02 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--buhari>

Kandemir, M. Yaşar. “el-Câmiu's-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 02 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--muslim>

Kandemir, M. Yaşar. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 02 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/es-sunen--ibn-mace>

Kandemir, M. Yaşar. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 02 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/es-sunen--ebu-davud>

Kandemir, M. Yaşar. “Nevevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 16 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevevi>

Kara, Mustafa. “Evrâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 28 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/evrad>

Kayıklık, Hasan. “Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4160/54529>

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris. *er-Risâletü'l-mustatrafe li beyâni'l-meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*. nşr. Muhammed el-Muntasır b. Muh ez-Zemzemî. Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1421.

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris. *er-Risâletü'l-mustatrafe li beyâni'l-meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe: Hadis Literatürü*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Kırboğa, Mehmet Ali. *Kâmûsü'l-kütüb ve mevzûâtı'l-müellefât*. Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1974.

Koç, Mustafa. “Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Aralık 2004) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sakaifd/issue/20611/219656>

Koç, Mustafa. “Ruh Sağlığı İle Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım”. *EKEV Akademi Dergisi* 9/4 (2005).

https://isamveri.org/pdfdrg/D01777/2005_24/2005_24_KOCM.pdf

Küçük, Raşit. “Riyâzü’s-Sâlihîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 23 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/riyazus-salihin>

Maden, Ömer Faruk. “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar: Bir Bibliyografya Denemesi (1837-2021)”. *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 939-990. Ankara: İSAM, 2022.

Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1374.

Müstû, Muhyiddin Dîb. *Levâmiu’l-envâr şerhu kitâbi’l-Ezkâr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1435.

Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsü’l-basît fî tercemeti’l-Kamûsi’l-muhît*. nşr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2003.

Nawawi, Imam Yahya ibn Sharaf. *The Book Of Remembrances [Kitab Al-Adhkar]*. ed. Muhammad Isa Waley. Turath Publishing, 2014.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünen’ün-Nesâî el-Müctebâ*. nşr. Muhammed Rıdvan Arkusi. Beyrut: Darü’r-Risaletü’l-Alemiyye, 1439.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Âdâbü’l-fetvâ ve’l-müftî ve’l-müsteftî*. nşr. Bessam Abdülvehhab el-Cabi. Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1408.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Âdâbü’l-istiska*. nşr. Sâre bint Hamed el-Hâlid. Beyrut: Darü’l-Beşairi’l-İslamiyye, 1431.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Bustânü’l-ârifîn*. nşr. Muhammed el-Haccâr. Beyrut: Darü’l-Beşairi’l-İslamiyye, 1415.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Dekaiku’l-Minhâc*. nşr. İyad Ahmet el-Gavc. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1416.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Ecvibetün alâ mesâil seelehâ en-Nevevî fî elfâzin mine'l-hadîs li'l-İmâm Cemâlidîn Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik en-Nahvî*. nşr. Yûsuf b. Halef el-İsâvî. Mecelletü'l-hikme, 1422.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Erbaûn en-Neveviyye*. nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1430.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. nşr. Yusuf Ali Büdeyvî. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1336.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. nşr. Daru'l Minhâc Araştırma ve İlmi Tahkik Merkezi. Beyrut: Dâru'l Minhâc, 1432.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. nşr. Ebu Üsame Selim b. Ayd el-Hilâlî. 2 Cilt. Beyrut/Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1438.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: Tahlil Yayınları, 1441.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. nşr. Mazin Abdullah vd. İstanbul: Mektebetü'l İrşâd, 1444.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. nşr. Âmir b. Ali Yasin. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l Cevzî-Dâru Hayat, 1446.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-İcâz fî şerhi Süneni Ebî Dâvûd*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. Amman-Ürdün: Dârü'l-eseriyye, 1428.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-İmlâ şerhu hadîsi inneme'l-a'mâlû bi'n-niyyât*. nşr. Muhammed b. Yûsuf el-Cûrânî. Beyrut: Dârü'l-hadîsi'l-Kettâniyye, 1436.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-İşârat ilâ beyâni'l-esmâ'i'l-mübhemât*. nşr. Taha Affan El-Hamdani. Dimaşk: Mektebetu Darü'l-Beyan, 1430.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *El-Mecmu Şerhu'l-Mühezzeb*. nşr. Muhammed Necib el-Mutîî. Cidde: Mektebetü'l İrşâd.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2. Basım, 1392.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Usûl ve'd-Davâbit*. nşr. Muhammed Hasan Heytu. Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1406.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-Teysîr li Ma'rifeti Süneni'l Beşîri'n-Nezîr*. nşr. Muhammed Osman Huşt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1405.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Telhîs Şerhu'l Câmi's-Sahîh li'l-Buhârî*. nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî,. Riyad: Dâru Taybe, 1429.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Tibyân*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Fetâva'l-Îmâm en-Nevevî*. nşr. Muhammed el-Haccar. Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1417.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Hulâsatu'l-Ahkâm fî Mühimmâtî's-Sünen ve Kavâidi'l-İslâm*. nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-karî li-Sahîhi'l-Îmâmî'l-Buhârî*. nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamid. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Makasidü'l Îmâm en-Nevevî*. nşr. Burhan Muhammed Bedreddin eş-Şâir. Dımaşk: Mektebetü'l Gazali, 1422.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Minhacü't-Talibin ve Umdetü'l-Müftin*. nşr. Muhammed Tahir Şaban. Cidde: Darü'l-Minhac, 1426.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Mukaddimetü'l Mecmu Şerhu'l Mühezzeb*. nşr. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman el-Muhaymid. Ervika li'd-diraseti ve'n-neşr, 1. Basım, 1441.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Onlar Böyleydi: Selef-i Sâlihîn'in Züht Hayatı*. çev. Ali Pekcan. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Riyâzü's-Sâlihîn*. çev. Mehmet Emin Özafşar - Bünyamin Erul. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Riyâzü's-sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*. ed. M. Yaşar Kandemir vd. İstanbul: Erkam Yayınları, 2019.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Ruûsü'l-mesâil ve tuhfetü tullâbi'l-fezâil*. Beyrut: Dârü'n-nevâdir, 1431.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Tahrîru lugati't-Tenbîh*. nşr. Ahmed Ferid El-Mezidi. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugat*. nşr. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugat*. nşr. Abduh Ali Kuşek. Dimaşk: Darü'l-Feyha, 1434.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *İrşâdü Tullâbi'l-Hakaik*. Dimaşk: Mektebetu Dari'l-Minhaci'l-Kavim, 1440.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Ârifler Bahçesi*. ed. Semerkand Yayınları.

Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed. *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

Okuyucu, Nail. “İslâmi İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî”. *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 29-181. Ankara: İSAM, 2022.

Öngören, Reşat. “Zikir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 28 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zikir>

Özşenel, Mehmet. “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri Ulumu'l-Hadis”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.

Parladır, Selahattin. “Dua”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 27 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dua>

San'ânî, Ebu Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm Abdürrezzâk. *el-Musannef*. Kahire: Darü't-Tasil, 1437.

Sehâvi, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *Menhelü'l-azbü'r-ravî*. Medine-i Münevvere: Darü't-Türas, 1409.

Sıddîki, Muhammed Alî b. Muhammed Allân. *el-Fütûhât'ür-rabbâniyye ale'l-Ezkârî'n-Neveviyye*. nşr. Abdulmunim Halil İbrahim. Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. 10 Cilt. Dârü'l-Hicr, 2. Basım, 1413.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Tuhfetü'l-ebrâr bi nüketi'l-Ezkâr*. nşr. Muhyiddin Dîb Müstû. Medine-i Münevvere: Darü't-Türas, 1407.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Minhâcü's-sevî*. Beyrut: Darü'l İbn Hazm, 1408.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Ezkârü'l-Ezkâr*. nşr. Mecdi Muhammed eş-Şehavi. Mısır: Mektebetül-İman, 1416.

Şirâzi, Ebi İshak Cemâleddin İbrâhim b. Ali b. Yûsuf. Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Tenbih fî'l-Fıkhi's-Şafii- ve bi-Hamişihî Tahriri Elfazi't-Tenbih li-İmam en-Nevevi*. nşr. Eymen Salih Şaban. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *Kitâbü'd-duâ*. nşr. Muhammed Said b. Muhammed Hasan el-Buhârî. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, 1407.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. nşr. Şuayb Arnaûd. Beyrut: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1430.

Turtûşî, Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef. *ed-Duâü'l-mesûr ve âdâbüh*. nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Minhâcü't-tâlibîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 29 Mayıs 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/minhacut-talibin>

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. ed. Asım Cüneyt Köksal, Murat Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Yılmaz, Harun. “Dimaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)”. *İslam Araştırmaları Dergisi*.

Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyûbi Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Yılmaz, Harun. “Nevevî'nin Dimaşk'ı: Siyasî ve İlmî Yapı”. *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. 183-220. Ankara: İSAM, 2022.

Yiğit, İsmail. “Memlükler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 08 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler>

Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddin. *Zeylû Mirâti'z-zamân*. 4 Cilt. Kahire: Darü'l-Kitabi'l-İslami, 2. Basım, 1413.

Yurdagür, Metin “Tesbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts.
Erişim 28 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tesbih--allah>

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb
Arnaûd. Müessesetü'r-risâle, 1405.

